

MISIR'DA ABBÂSÎ HALİFELERİ

Doç. Dr. ALİ AKTAN

GİRİŞ

Müslümanların, Hz. Muhammed'in vefatından sonra, dini koruması ve dünya işlerini dîni bir siyasetle idare etmesi için başlarına geçirdikleri kişilere halife, bu kuruma da hilâfet (imâmet) adı verilmiştir¹. Kur'ân'da yer yer "halife" ve çoğul olarak "halâif" ve "hulefâ" kelimeleri geçmektedir². Ancak bu kelimelerin, Peygamber'in yerine geçecek olan kimselerin ünvanı olması gerektiğine dair açık bir işaret yoktur.

Halife ünvanını ilk olarak kullanan kişinin Hz. Ebu Bekir olduğu rivayet edilmektedir. Hz. Ömer devrinde ise İslâm cemâatinin başkanı hakkında genel olarak kullanılan "Halîfetü Rasûlillâh" (Peygamber'in halefi) ünvanının dışında "Emîrül-mü'minîn" ünvanı yerleşmişti³. Halife karşılığı olarak "İmam" ünvanı da kullanılmış olup bu ünvan namazdaki imamlıktan istiare yoluyla alınmıştır⁴.

Hz. Peygamber, kendinden sonra kimin halife olacağına ilişkin herhangi bir vasiyette bulunmamıştır⁵. Öte yandan halifenin nasıl seçileceği hususunda âyet ve hadislerde de belirli bir hüküm yoktur. Bu belirsizliklerden ötürü olsa gerek ilk dört halifenin tayininde belirli bir usûlün takip edilmediğini görüyoruz.

Rasûlüllah'ın vefatı üzerine ensâr, aralarından bir halife seçmek üzere Benû Saîde gölgeliğinde toplanmışlar ve Hazrec kabilesinin reisi Sa'd b.

¹ el-Mâverdi (Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib), "el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye", II. baskı, Mısır 1386/1966, s. 5; İbn Haldûn, "Mukaddime", çev.: S. Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, C. I, s. 545-546.

² Kur'ân-ı Kerîm, II/30, VI/165, XXIV/55, XXVII/62.

³ İsmet Kayaoğlu, "İslâm Kurumları Tarihi", Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yayını, II. baskı, Ankara 1985, s. 17.

⁴ Hasan İbrahim Hasan, "Siyâsi, Dîni, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi", çev.: İ. Yiğit, S. Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985, C. II, s. 135; İ. Kayaoğlu, a.g.e., s. 19.

⁵ Bir müteârifte gibi tekrarlanan ve halifenin Kureyş kabilesinden olması gerektiğini belirten hadisin mevzû olduğuna dair geniş bir araştırma için bkz.: M. Said Hatipoğlu, "Hilâfetin Kureyşliliği", Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Ankara 1978, C. XXIII, s. 121-213.

Ubâde'yi aday göstermişlerdi. Bu toplantıdan haberdar olan Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir ve Ebu Ubeyde b. Cerrah birlikte derhal toplantı yerine gittiler. Ensârla muhâcirler arasında cereyan eden uzun münakaşalardan sonra Hz. Ebu Bekir'e halife olarak biat edildi. Bu makamda iki seneden fazla kalan Ebu Bekir, ölümünden evvel ashâbın önde gelenleriyle görüştüktan sonra, yerine Hz. Ömer'i aday göstermişti. Hz. Osman ise, Hz. Ömer tarafından üyeleri belirlenen ve içinde kendisinin de bulunduğu bir kurul tarafından halifelîğe getirilmişti. Bu uygulamalardan anlaşıldığı üzere Hz. Ebu Bekir'in seçilmesi istişâre, Hz. Ömer'in seçilmesi aday teklifi ve vasiyet ve nihâyet Hz. Osman'ın seçilmesi de şûra tayini sayesinde gerçekleşmiş oluyor.

Hz. Ali'nin halifelîği, Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle sonuçlanan olağanüstü şartlar altında ve sahabeden birçoğunun diğer vilayetlere dağılmış oldukları bir ortamda şûra esasına göre gerçekleşmişti. Ancak Muâviye, Hz. Osman'ın ölümü ve Hz. Ali'nin halife seçildiği haberini alınca bazı sebebler ileri sürerek biata razı olmadığı gibi üç ay sonra Şam'da kendi halifelîğini ilan etti. Bu durumda halifelîğin askerî ve özellikle siyâsi yönden kim üstün ise onda kalması beklenirdi. Nitekim öyle olmuş ve İslâm tarihinde önemli bir yer işgal eden Sıffin Savaşı ile hakem olayını kendi lehine çevirmesini bilen Muâviye mücadeleden kârlı çıkmıştır.

Hz. Ali'nin şehid edilmesi üzerine oğlu Hasan, babasının taraftarlarınca halife ilan edildiyse de (H.40/M.661) bir yıl sonra Muâviye lehine halifelikten ferâgat etmekten başka bir yol bulamamıştır.

Bilindiği üzere hulefâ-i râşidîn devrinde, halifelik için tayin edilmiş bir aile yoktu. Diğer bir ifade ile hilâfet irsî değildi. Meselâ Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer, kendi oğulları bulunmasına rağmen halifelîğe başkalarını teklif etmişlerdir. Hz. Ali de aldığı yaranın tesiriyle hayatından ümit kesilmişken kendisine "Hasan'a biat edelim mi?" diye soran taraftarlarına "Size bunu ne tavsiye ederim ne de yapmayınız derim" cevabını vermişti⁶.

Muâviye'nin kuvvete başvurarak halifelîği ele geçirmesiyle şûra usûlü terk olunmuş ve oğlu Yezid'i kendisinden sonra halifelîğe geçmek üzere veliaht tayin etmesiyle de⁷ verâset usûlü ortaya çıkmıştır. Hatta bazı halife-

⁶ Mes'ûdi (Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî), "Mürücü'z-zehab ve meâdinü'l-cevher", tahkik: Müfid Muhammed Gamîha, Beyrut 1406/1986, C. II, s. 459; İbnü'l-Esîr, "el-Kâmil fi't-târîh", Beyrut 1965, C. III, s. 391; İbn Kesîr (Ebü'l-Fidâ), "el-Bidâye ve'n-nihâye", Beyrut-Riyad 1966, C. VII, s. 324.

⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 503 vd.

ler bir defada birden çok veliaht tayin etmişlerdir. Meselâ Abdülmelik sırasıyla oğulları Velid ve Süleyman'ı veliaht tayin etmişti⁸. Bu hususta Abbâsiler de Emevîlerin yolunu takip etmişlerdir. Nitekim Bağdat Abbâsi halifelerinden birçoğu kardeş olup, hepsi önceden tayin edilmek suretiyle halife olmuşlardır⁹.

Abbâsi halifeleri bir asır boyunca dinî ve siyâsi iktidarı ellerinde bulundurmuşlardır; savaflara katılmışlar ve ordulara komuta etmişlerdir. Ancak 9. yüzyıl ortalarından itibaren siyâsi otorite halifelerin kontrolünden çıkarak sırasıyla: önce hilâfet ordusundaki Türk askerlerinin, daha sonra Büveyhîler (945-1055) ve Selçukluların (1055-1194) eline geçmiştir. Böylece siyâsi iktidarı kaybeden Abbâsi halifeliği giderek daha çok dîni yönü ağır basan bir kurum haline gelmiştir. Bu meyanda Abbâsi halifeleri, saltanatlarını meşrûlaştırıp sağlamlaştırmak için kendilerinden menşur isteyen müslüman vali ve hükümdarlarına istedikleri menşurları göndermişlerdir. Meselâ Gazneli Sebük-tekin 973 yılında Halife et-Tâi lillâh Ebu Bekir'den¹⁰, Endülüs'te Murabıtların hükümdarları Yusuf b. Taşfin 479/1086-7'de Halife Mustazhir Billâh'tan¹¹, Eyyûbi hükümdarı Selahaddin Eyyûbi 1175'te Halife Mustazî'den birer saltanat menşuru almışlardır¹².

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra Abbâsiler Bağdat ve çevresinde tekrar bağımsızlıklarına kavuştularsa da bu durum fazla sürmemiş ve Moğol tehlikesi başgöstermiştir. Bağdat Abbâsi Halifeliğinin yıkılmasıyla neticelenen Moğol istilası kısaca şöyle bir seyir takip etmiştir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu topraklarından Harezmi'de kurulan Harezmsahlar devleti (1092), Sultan Sencer'in (1117-1157) hükümdarlığının sonlarına doğru bağımsızlığına kavuşmuştu. Bu devlet Harezmsah Alâeddin Tekiş zamanında (1173-1200) Horasan'ı da hakimiyeti altına almak suretiyle¹³ XIII. yüzyıl başlarında İslâm âleminin en güçlü devletle-

⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IV, s. 513-515; İbn Kesîr a.g.e., C. IX, s. 60.

⁹ İ. Kayaoglu, a.g.e., s. 29; Ayrıca bkz.: K.V. Zetterstéen, "Abbâsiler", mad., İslâm Ansiklopedisi, C. I, s. 20'deki Bağdat Abbâsi halifelerinin şecere cedveli.

¹⁰ Süyûti (Şeyh Celâlüddin es-Süyûti), "Târihü'l-hulefâ", Kahire 1371/1952, s. 405.

¹¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. X, s. 155.

¹² İbn Kesîr, a.g.e., C. XII, s. 290-291; M. Orhan Üner, "Memlûklularda Dinî ve Adli Kurumlar", Doçentlik tezi, Erzurum, 1978, s. 51; Ramazan şeşen, "Selâhaddin Eyyûbi ve Devlet", Çağ Yayınları, İstanbul, 1987, s. 71.

¹³ İbrahim Kafesoğlu, "Harezmsahlar Devleti Tarihi", Türk Tarih Kurumu Yayınları, II. baskı, Ankara 1984, s. 101 vd.

rinden biri haline gelmişti. Ancak Tekiş'in yerine geçen oğlu Alâeddin Muhammed bu büyük devleti iyi idare edememiş ve büyük Moğol İmparatoru Cengiz Han ile giriştiği talihsiz savaşta¹⁴ herşeyini kaybetmiştir (1219). Alâeddin Muhammed'in Moğollardan kaçıp gizlenmek için, Hazar Denizi'nin güneydoğusundaki Âbeskun adalarından birine giderken rivayete göre yanındakilere: "Vaktiyle sahip ve hâkimi bulunduğumuz o geniş ülkelerden bize mezar olacak iki zirâlık yer bile kalmadı¹⁵ demesi, içine düştüğü acıklı durumu göstermeğe yeterlidir.

Kazandıkları zaferlerin tesiriyle olacak, artık bir türlü durmak bilmeyen Cengiz orduları Harezmsahlr devletinin şehirlerini ele geçiredursunlar, bu sırada Bağdat'ta Abbâsi halifesi olan Mustansır ölmüş (1242) ve yerine Musta'sım (1242-1258) geçmişti. Halife Musta'sım, Moğollar tarafından gelmekte olan tehdit ve felaketi önleyecek kabiliyet ve kuvvetten mahrumdu¹⁶. Nihayet 1258 yılı başında Cengiz Han'ın torunlarından Hülâgu Bağdat'ın surları önünde bulunuyordu. 50 günlük bir muhasaradan sonra bir pazar günü (10 Şubat 1258) Abbâsilerin başkenti Bağdat Hülâgu'ya teslim olmak zorunda kaldı; şehir yağma edildi. Esir edilen halife Musta'sım ise aradan 10 gün geçtikten ve hazinelerini Moğollara teslim ettikten sonra birçok akrabası ile birlikte idam edildi¹⁷. Böylece tarihte ilk defa olarak İslâm âlemi, cuma namazlarında hutbe esnasında adı okunacak bir halifeden yoksun kalmış oluyordu. Üçbuçuk sene süren bir fetret devrinden sonra Mısır'da halifelğin ihya edilmesiyle yeni bir dönem başlamıştır. Bu makalenin amacı, Mısır'da halifelik yapmış olan Abbâsi

¹⁴ Savaşın sebebi, tarihte Otrar faciası diye bilinen hadisedir. Cengiz Han ile Alâeddin Muhammed iki imparatorluk arasında ticaretin gelişmesini teşvik etmeğe karar vermişlerdi. Buna dayanarak Cengiz Han'ın 450 kişilik bir ticaret kervaniyla birlikte gönderdiği moğol elçilik heyeti Harezmsahlr devletinin hudut şehri olan Otrar'a geldiler. Bu sırada Otrar valisi olan İnalçık, bunları casuslukla itham ederek öldürtmüş ve mallarına elkoymuştur. Cengiz Han'ın, İnalçık'ın teslim ve malların tazmin edilmesi yolundaki isteğinin yerine getirilmemesi Cengiz Han'ı Harezmsahlrlara karşı harbe girişmek zorunda bırakmıştır (Fudad Köprülü, "Hârizmsahlr", İslâm Ansiklopedisi, C. V/1, s. 274).

¹⁵ İ. Kefesoğlu, a.g.e., s. 282.

¹⁶ Seyyid Emîr Ali, "Musavver Târih-i İslâm", çev.: M. Rauf, İstanbul 1330, C. II. s. 419-420; Bertold Spuler, "İran Moğolları", çev.: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yay., II. baskı, Ankara, 1987, s. 61-62; K.V. Zetterstéen, "Mustasım" mad., İslâm Ansiklopedisi, C. VIII, s. 832; Ahmet Cevdet Paşa, "Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ", Bedir Yayınevi, İstanbul 1977, C. II, s. 447-478.

¹⁷ Makrîzi (Ahmed b. Ali el-Makrîzi), "Kitâb'ü's-sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk", tahkik: Muhammed Mustafa Ziyâde, II. baskı, Kahire 1957, C. I, s. 409-410; Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., C. II, s. 450-451; Bertold Spuler, a.g.e., s. 62-63; Philip K. Hitti, "Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi", çev: Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980, C. III, s. 767-769.

halifelerinin, sıra ile biyografilerini vermek suretiyle durumlarına biraz daha açıklık kazandırmaktır.

1. *Mustansır Billâh* (Hilâfeti 659-660/1261'de 6 ay)

Bağdat Abbâsî halifelerinden Zâhir Billâh'ın oğludur. Annesi habeş asıllıdır. Adı Ahmet, künyesi Ebü'l-Kasım'dır. Bir gurup akrabasıyla birlikte Halife Musta'sım Billâh tarafından hapsedtirilmişti. Moğollar Bağdat'ı istila ettiklerinde Halife'nin hapisanesinde bulunuyordu. Mahkumların salıverilmesi üzerine serbest kalınca¹⁸ bir yolunu bulup Bağdat'tan dışarı çıkmaya muvaffak olmuş ve Irak Araplarının yanına giderek üç yıl kadar onların arasında yaşamıştır. Memlûklülerin Moğolları Aynu Calût'ta yenmesi ve İslâm âleminde itibar kazanmaya başlamasından sonra Ebü'l-Kasım, Mısır'a gitmek niyetiyle yola çıkmıştır. Mühennâoğullarından yanında bulunan bir kısım Arapla önce Şam'a geldi. Bu sırada durumdan haberdar edilen Sultan Zâhir Baybars bölgedeki görevlilere, Ebü'l-Kasım'a yardımcı olmalarını ve saygıda kusur etmemelerini emretti. Bir süre sonra hizmetine verilen bazı resmi görevlilerle birlikte Mısır'a hareket etti. Kahire'ye geldiğinde Sultan Baybars'ın başında bulunduğu büyük bir kalabalık tarafından karşılandı¹⁹. Kalede kendisi için hazırlanmış olan güzel bir yerde misafir edildi.

13 Recep Pazartesi (13 Haziran 1261) günü toplanan bir mecliste Ebü'l-Kasım'ın nesebi okundu. Arkasından kendisini tanıyanlar, gerçekten Abbasoğullarından biri olduğuna şahitlik ettiler. Neseb tesbiti yapıldıktan sonra biat merasimi icra edildi. Sultan Baybars dahil, mecliste bulunan herkes Ebü'l-Abbas'a halife olarak biat ettiler. Böylece üç seneyi aşkın bir zamandan beri boş bulunan halifelik makamı doldurulmuş oldu. Ebü'l-Abbas, lakap olarak Bağdat Abbâsî halifelerinden kardeşi Mustansır Billâh'ın (1226-1242) lakabını aldı. Bu zamana kadar her halife, kendinden önceki halifelerin lakaplarından farklı bir lakap alıyordu. Dolayısıyla Mustansır Billâh, daha önce kullanılmış olan bir lakabı benimseyen ilk halifedir. Biat merasimi tamamlandıktan sonra Muştansır Billâh, halife sıfatıyla

¹⁸ Ebü'l-Abbas Ahmed'in özgürlüğüne nasıl kavuştuğu hakkında farklı rivayetler vardır. Makrîzi, kaçarak kurtulduğunu söylerken (Sülûk, C. I, s. 448), İbn Tagrıbirdî moğollar tarafından serbest bırakıldığını yazar (en-Nücümü'z-Zâhire, Kahire, ts., C. VII, s. 109).

¹⁹ Ebü'l-Kasım'ın Kahire'ye geliş tarihi olarak Makrîzi 9 Recep (Sülûk, C I, s. 448), İbn Tagrıbirdî ve İbn Kesir 8 Recep (en-Nücüm, C. VII, s. 109; el-Bidâye, C. XIII, s. 231), Süyûti 2 Recep (Hüsnu'l-muhâdara fi ahhâri Mısır ve'l-Kâhira, Kahire 1321, C. II, s. 49) tarihlerini veriyorlar.

Baybars'a saltanat tevcihinde bulundu²⁰. Zaten Baybars fiilen saltanat sürmekteydi. Ancak Eyyübîlerin yerine yeni geçmiş olan Memlûklü saltanatı henüz hukukî bir dayanaktan mahrum bulunuyordu. Sultan Baybars'ın Mısır'da Abbâsi halifelîğini ihyasında, dîni düşüncenin yanısıra herhalde böyle bir dayanak arayışının da büyük tesiri vardır.

Baybars, meliklere ve nâiblere fermanlar göndererek yeni halife için biat almalarını, hutbelerin bundan böyle halife ile kendisi adına müştereken okutulmasını ve paralara isimlerinin birlikte nakşedilmesini emretti²¹.

Maiyeti ve hizmetçileriyle birlikte Kale'ye yerleştirilen Mustansır, okumuş olduğu ilk cuma hutbesinde Abbasoğullarının şerefinden söz etmiş ve Sultan Baybars'a hayır duada bulunmuştur²². Halife olarak durumu açıklık kazanan Mustansır'ın, çok geçmeden Moğollara karşı sefer hazırlıkları yaptığına şahit oluyoruz. Halifeyi sefere teşvik eden Baybars, bu uğurda bir milyon dinardan çok para harcamıştır²³. Bu meyanda, hizmetine atabeg, üstâddar, hâzindar, devâdar, şarabdar, hâcib, vezir ve kâtip gibi vazifeliler tayin etmiştir²⁴.

Sefer hazırlıklarını tamamlayan Mustansır Billâh 6 Şevval 659 (3 Ağustos 1261) cumartesi günü Kahire'den hareket etti ve bir ay kadar sonra Şam'a ulaştı. Halifeyle birlikte yola çıkan Sultan ise, halifenin emrinde az sayıda asker bırakarak Şam'dan geri döndü. Makrîzi bunun sebebini şöyle açıklar: Sultan Bağdat'ı geri alması için Halife'nin emrine 10.000 süvari vermek niyetinde iken, Moğolları yenmesi halinde kendisiyle uğraşabileceği ihtimaline dikkati çekilince bu düşüncesinden vazgeçmiş ve Halife'nin emrinde yalnız 300 atlı bırakmıştır²⁵.

²⁰ el-bidâye, C. XIII, s. 231-232; Sülûk, C. I, s. 449-451; en-Nücûm, C. VII, s. 109-111. Reisülküttab Fahreddin b. Lokman tarafından minberde 4 Şaban Pazartesi günü okunan, saltanat tevcihiyle ilgili taklidin sureti için bkz.: Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 50-52.

²¹ İbn Haldûn, "Târihu İbn Haldûn (el-İber)", Beyrut 1971, C. III, s. 540; Sülûk, C. I, s. 450; el-Kalkaşandî, "Meâsirü'l-inâfe fi meâlimi'l-hilâfe", tahkik: Abdüssettar Ahmed Ferrâc, II. baskı, Kuveyt 1985, C. II, s. 112-113.

²² Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 49; Târihu'l-hulefâ, s. 477.

²³ el-İber, C. III, s. 540; Ebü'l-Fidâ, "el-Muhtasar fi ahbârî'l-beşer", TSMK, III. Ahmet No: 2933, v. 300a; en-Nücûm, C. VII, s. 114; Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 52; İbn İyâs, "Bedâiu'z-zühûr fi vekâi'd-dühûr", tahkik: Muhammed Mustafa, Kahire 1402/1982, C. I/1, s. 317.

²⁴ Sülûk, C. I, s. 458; Târihu'l-hulefâ, s. 478; Bedâiu'z-zühûr, C. I/1, s. 316-317; İbn Tagribirdî, "el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfâ ba'de'l-vâfi", tahkik: Muhammed Emin, Kahire 1984, C. II, s. 75; ed-Diyarбекrî (Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan), "Târihu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefis", Beyrut ts., C. II, s. 378.

²⁵ Sülûk, C. I, s. 462 İbn İyas, Sultan'ın Kahire yakınlarındaki Matariyye'ye kadar gidip oradan geri döndüğünü yazıyor (Bedâiu'z-zühûr, C. I/1, s. 317).

Halife yola devamla Şam'dan Irak istikametine hareket etti ve Rahbe'ye varıncaya kadar yürüyüşünü sürdürdü. Musul sahibinin oğulları da bu yürüyüşte halife ile beraberler. Ancak bunlar daha ileri gitmekten çekindikleri için Rahbe'den geri döndüler. Bu esnada Halife, Abbasoğullarından olup, Halep'te Emir Şemseddin Akkuş tarafından, emrine 700 türkmenden oluşan bir süvari birliği verilen Ebü'l-Abbas Ahmed ile karşılaştı. Kendisinden sonra el-Hâkim Biemrillâh lakabıyla halife olduğuna şahit olacağımız Ebü'l-Abbas, Mustansır'a katıldı. Bilâhire Mustansır, Âne ve Hâdise üzerinden Hit'e doğru yoluna devam etti²⁶.

Halife'nin Irak toprakları üzerindeki faaliyetlerinden haberdar olan Moğol kumandanı Karaboğa, onunla savaşmak üzere 5000 atlı ile Bağdat'tan ayrıldı ve kendisiyle Hit yakınlarında bir yerde karşılaştı. Ancak Halife ordusunun iki kanadında bulunan Türkmenler ve Araplar savaşmakta pek istekli değillerdi. Bu sırada müslümanlar Moğolların kurduğu bir pusuya düşünce kanatlarda bulunanlar fazla direnmeksizin Halife'yi savaş alanında bırakıp kaçtılar. Halife ile beraber, Moğollar tarafından kuşatılanlardan çok az sayıda kimse kurtulabildi. Bunlardan biri de yukarıda adı geçen Ebü'l-Abbas Ahmed'dir. Halife'nin akıbeti hakkında ise farklı iki rivayet vardır. Bir rivayete göre savaş alanında şehit düşmüş (3 Muharrem 660/28 Aralık 1261), diğere göre ise yaralı olarak bir gurup Arapla birlikte kaçmış ve çok geçmeden aldığı yaranın tesiriyle ölmüştür²⁷. Fakat kesin olan şey, şu veya bu şekilde Halife'nin ortadan kaybolduğu ve bir daha izine rastlanmadığıdır. Buna göre Mustansır Billah'ın halifeliği altı aydan biraz fazla sürmüş demektir. Mustansır'ın ölümüyle birlikte Mısır'da ihya edilen Abbasi hilâfeti, kısa süren yeni bir fetret dönemine daha maruz kalmıştır.

2. I. Hâkim Biemrillâh (Hilâfeti 661-701/1262-1302).

Adı Ahmet, künyesi Ebü'l-Abbas'tır. Bağdat Abbâsî halifelerinden Müstersid Billâh'ın (1118-1135) dördüncü kuşaktan torunudur. Kendisiyle Müstersid arasındaki atalarından hiçbiri halifelik yapmamıştır. Çünkü hilâfet, Müstersid'in kardeşi Muktefi Liemrillâh soyundan gelenlerde kalmıştır.

Bağdat Moğollar tarafından istila edildiği zaman Ebü'l-Abbas gizlenmiş, yağma ve katliam tavsayınca da Bağdat'tan kaçmıştır. Önce Benû

²⁶ Sülûk, C. I, s. 462-463; en-Nücûm, C. VII, s. 115-116.

²⁷ Sülûk, C. I, s. 467; en-Nücûm, C. VII, s. 116-117; Bedâiu'z-zühûr, C. I/1, s. 319.

Hafâce Araplarının yanına giderek, bir süre bu kabilenin reisi Hüseyin b. Fellah'ın, daha sonra da Dımaşk'a giderek İsa b. Mühennâ'nın misafiri olmuştur²⁸.

Suriye seferi esnasında, memlûklü sultanı Kutuz tarafından, emrine verilen birtakım Arap emirlerinin de yardımıyla, Moğollara karşı bazı başarılar elde etmiştir. Bu meyanda Âne, Hâdise, Hit ve Anbâr taraflarını ele geçirmiştir. Mustansır Billâh'ın Mısır'a gidişi de bu günlere tesadüf eder. Mustansır'ı halife yapan Sultan Baybars, Ebü'l-Abbas Ahmed'i Mısır'a davet etmişti. Ancak Mustansır'ın Mısır'da bulunmasını, kendisi için sakıncalı bulan Ahmed, Mısır'a gitmektense Haleb'e gitmeyi uygun gördü. Haleb hâkimi Şemseddin Akkuş, kendisini iyi karşıladığı gibi, halife olarak da biat etmiş ve Moğollarla uğraşabilmesi için emrine bir askeri birlik vermiştir. Hâkim Biemrillâh lakabını alan²⁹ Ebü'l-Abbas'ın, Sultan Baybars tarafından Moğollara karşı gönderilen Mustansır Billah'la karşılaşması ve ona iltihak etmesi işte bundan sonradır. Mustansır'la birlikte düştüğü Moğol kuşatmasından şans eseri kurtulduğundan³⁰ yukarıda söz etmiştik. Moğolların elinden kurtulan Ebü'l-Abbas, tekrar Dımaşk'a dönerek (22 Safer 660/16 Ocak 1261) bir müddet İsa b. Mühennâ'nın yanında kaldı. Ancak burada fazla vakit kaybetmeksizin Baybars'tan aldığı davet üzerine, Mısır'a gitmek için 26 Safer Perşembe günü Dımaşk'tan ayrıldı. Bir ay sonra, yanında oğlu ve küçük bir toplulukla birlikte Kahire'ye geldiğinde (27 Rebiülevvel 660/19 Şubat 1262), kendisini merasimle karşılayan Memlûklü sultanı tarafından Kal'atü'l-cebel'deki büyük burca yerleştirildi³¹.

Ebü'l-Abbas H. 660 yılı sonuna kadar halife tayin edilmeksizin Kalle'de sakin bir hayat sürmüştür. Çünkü Sultan Baybars yeni halifenin tayininde, birincisinde olduğu gibi acele etmemiş ve işi olurlarına bırakmıştır. Buna sebep olarak iki neden üzerinde durulabilir: Halife Mustansır'ın henüz bilinmeyen akıbetinin kesin olarak meydana çıkmasını beklemek

²⁸ Târihu'l-hulefâ, s. 478-479.

²⁹ Târihu'l-hulefâ, s. 479; Mahmud Şâkir, "et-Târihu'l-İslâmî", II. baskı, Beyrut 1405/1975, C. VII, s. 45. Süyûti, Sultan Kutuz'un Dımaşk'ta Ebü'l-Abbas'a halife olarak biat ettiğini yazıyor. Bu rivayet doğru olsa bile Hâkim Biemrillâh'ın, gerçek manada halifelîği, ancak Mustansır'ın ölümünden sonra Mısır'da gerçekleşmiştir.

³⁰ Sülûk, C. I, s. 467.

³¹ Sülûk, C. I, s. 468; Târihu'l-hulefâ, s. 479. (el-Bidâye'de 27 Rebiülâhir tarihi veriliyor C. XIII, s. 233).

veya yeni tayin edilecek halifenin memlûk sultanı karşısındaki durumunu, yetki ve sorumluluklarını etraflıca düşünerek karara bağlamak.

Dokuz ay kadar zaman geçtikten sonra Sultan Baybar, daha önce Mustansır Billâh için toplamış olduğu meclis gibi yeni bir meclis topladı (8 Muharrem 661/22 Kasım 1262). Toplantıya atla gelen Ebü'l-Abbas'ın nesebi aynı mecliste Başkadı'nın huzurunda okundu. Nesep tesbitinin arkasından, Sultan Baybars başta olmak üzere meclise katılan herkes Ebü'l-Abbas'a biat ettiler. Biat töreni tamamlanır tamamlanmaz Halife, ülkenin yönetimini Sultan'a havale etti³².

Merasimin yapıldığı günü takip eden Cuma günü, yeni halife okumuş olduğu ilk hutbede³³ müslümanları cihada teşvik etmiş, bu arada halifelüğün Sultan'ın gayretiyle hayat bulduğunu dile getirmiştir. Aynı gün, Kahire'deki bütün camilerde okunan hutbelerde sultanla beraber halifeye de dua edilmiştir. Ayrıca ilgililere gönderilen fermanlarla bu uygulamanın bundan böyle memleket çapında tatbik edilmesi emredilmiştir³⁴. Öte yandan paralara sultanın adıyla birlikte halifenin adı nakşedilmeye başlanmıştır³⁵. Bu arada Sultan, Halife'yi Tolunoğlu Camii yakınında bulunan Menâzirü'l-Kebîş isimli saraya iskan etmiştir³⁶.

Bilindiği gibi bir kimsenin adının hutbelerde ve paralarda yer alması hakimiyet alâmetlerinden kabul edilirdi. Bu nedenle Sultan Baybars, günün birinde Halife'nin memleket yönetiminde kendisine karşı ortaklık iddia edebileceği ihtimalini düşünmeye başlamış ve kendi iktidarının güvenliği için bazı tedbirler almıştır. Mesela Halife'yi aile fertleri ve hizmetçileriyle birlikte tekrar Kale'ye naklettirerek gözünün önünden ayırmıştır. Ulemâ ve kurrânın izzet ve ikram içinde onunla görüşmesine izin verdiği halde, devlet adamlarıyla temas etmesini yasaklamıştır. Bilâhire ismini de paralardan kaldırmış ve adı sadece hutbelerde okunur olmuştur³⁷. Bununla beraber Sultan'ın, bazı önemli toplantılarda, mesela Moğol

³² Sülûk, C. I, s. 477.

³³ Bu hutbenin metni için bkz.: Sülûk, C. I, s. 477-479; Hüsnü'l-muhâdâra, C. II, s. 53.

³⁴ Sülûk, C. I, s. 479; en-Nücûm, C. VII, s. 119; Hüsnü'l-muhâdâra, C. II, s. 53.

³⁵ İbn Hacer (Şihâbüddin Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalâni), "ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine", tahkik: M. Seyyid Câdü'l-Hak, II. baskı, Kahire 1385/1966, C. I, s. 128; el-Bidâye, C. XIII, s. 238; Hüsnü'l-muhâdâra, C. II, s. 54. Kalkaşandî, Halife'nin adının paralarda yer almadığını ifade ediyor (Meâsirü'l-inâfe, C. II, s. 118).

³⁶ en-Nücûm, C. VII, s. 119; el-Menhelü's-sâfi, C. II, s. 80.

³⁷ İbn Fadlullâh'tan naklen Hüsnü'l-muhâdâra, C. II, s. 54; ed-Dürerü'l-kâmine, C. I, s. 128.

hükümdarı Berke'nin elçileriyle yaptığı görüşmede Halife'yi yanında bulundurduğunu biliyoruz³⁸.

Halife'nin bu durumunda uzun süre değişiklik olmamış ve Sultan Kalavun zamanında da önemsiz bir kimse gibi muamele görmüştür. Hatta Kalavun sultan olacağı zaman halifeden taklid (saltanat tevcihi) isteğinde bile bulunmamıştır³⁹. Kalavun'un oğlu Sultan Halil (1290-1293) zamanından itibaren ise iyi yönde bazı gelişmelere şahit oluyoruz. Mesela halifeyi Kale'de cuma hutbelerini okumakla görevlendirmiştir. Bunun üzerine Halife otuz yıl önce, Zahir Baybars zamanında okumuş olduğu hutbenin aynısını ikinci kez okumuş (14 Şevval 690/9 Eylül 1291) ve değişiklik olarak sadece Sultan Baybars'ın adı yerine Halil'in adını yerleştirmiştir⁴⁰. Halife, yine bu dönemde okumuş olduğu bazı hutbelerde, Bağdat'ı geri almaları için ilgilileri cihada teşvik etmiştir⁴¹. Sultan Lâçin (1297-1299) halifeye daha fazla ikramda bulunmuş, serbestlik tanımış ve bu meyanda tekrar Menâzirü'l-kebs'e yerleşmesine izin vermiştir. H.697 (M.1298) yılında hacca gitmiş ve bu uğurda sarfetmesi için Sultan kendisine 700.000 dirhem para ihsan etmiştir⁴². İbn İyas, Mısır Abbasi halifeleri arasında hacca giden yegâne kişinin Hâkim Biemrillâh olduğunu söylüyorsa da⁴³ biz Mu'tezid Billâh'ın iki defa hacca gittiğini biliyoruz⁴⁴.

Sultan Muhammed b. Kalavun, ikinci saltanatına başlarken (1299-1309) sultanlık beratını Halife'den almıştır⁴⁵. Bu sultanın halifeyle birlikte polo oynadığına bakılırsa, iyi ilişkiler içinde oldukları söylenebilir. Sultan'ın moğol hükümdarı ilhan Gazan'a karşı düzenlemiş olduğu seferde halifeyi de yanında bulundurduğu bilinmektedir⁴⁶.

Nihayet el-Hâkim 40 yıl süren bir halifelikten sonra, 18 Cemâziyelevvel 701 (19 Ocak 1302) tarihinde Menâzirü'l-kebs'te vefat etti. Kendisi için

³⁸ Sülûk, C. I, s. 495.

³⁹ Târihu'l-hulefâ, s. 482.

⁴⁰ Sülûk, C. I, s. 773-774.

⁴¹ Sülûk, C. I, s. 777; Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 54.

⁴² Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 54; el-Bidâye, C. XIII, s. 352; Sülûk, C. I, s. 828; Bedâiu'z-zühûr, C. I/1, s. 398. Halife'nin, Menâzirü'l-kebs'e Sultan Halil tarafından iskan edildiği de rivayet edilmektedir (Kalkaşandı, Meâsirü'l-inâfe, C. II, s. 118).

⁴³ Bedâiu'z-zühûr, C. I/1, 398.

⁴⁴ Sülûk, tahkik: S. Abdülfettah Âşur, Kahire 1970, C. III/1, s. 77.

⁴⁵ K.V. Zetterstéén, "Nâsir", İslâm Ansiklopedisi, C. IX, s. 87.

⁴⁶ Bedâiu'z-zühûr, C. I/1, s. 410.

Seyyide Nefise civrında bina edilen türbeye defnedildi⁴⁷. Buna göre el-Hâkim, Mısır'da ölüp orada defnedilen ilk Abbâsi halifesidir.

3. *Müstekfî Billâh* (Hilâfeti 701-737/1302-1338).

Hâkim Biemrillâh'ın oğludur. Adı Süleyman, künyesi Ebü'r-Rabi'dir. Hâkim Biemrillâh sağlığında, diğer oğlu Muhammed'i Müstemsik Billâh lakabıyla veliaht tayin etmişti. Ebü'r-Rabi' Süleyman ise kardeşinden sonra geliyordu. Müstemsik babasından önce vefat edince halifelige en uygun kişi olarak Süleyman kaldı. Nitekim babasının ölümünden sonra halife tayin edilmiştir (701/1302)⁴⁸.

Müstekfî Billâh, halife olduğunda henüz 17-18 yaşlarında bir delikanlıydı. Halbuki merhum ağabeyi Müstemsik'in oğlu İbrahim yaşça kendisinden daha büyüktü. Bu nedenle Sultan, Ebü'r-Rabi' Süleyman'ın halifelige ehil olup olmadığını anlamak üzere devrin başkadısı Takıyyüddin b. Dakîk'e danışmış ve ondan olumlu cevap aldıktan sonra kendisinin halifeligini tasdik etmişti. Müstekfî Billâh halife olmazdan önce Menâzirü'l-kebs'te oturuyordu. Halife olduktan sonra burada fazla kalmayıp Sultan Nâsır'ın emri üzerine bütün aile fertleriyle beraber Kale'ye nakledildi⁴⁹. Ayrıca halife ve yakın çevresi için, bütün ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda ücretler tahsis edildi. Hutbelerde, sultanla birlikte adı okunmaya başlandı.

Babası gibi, Sultan Muhammed b. Kalavun'la iyi geçinir, O'nunla sanki kardeşlermiş gibi ata biner, ava çıkar⁵⁰ ve askerî seferlere iştirak

⁴⁷ İbnü'l-Verdi, "Târihu İbni'l-Verdi (Tetimmetü'l-muhtasar fi ahbâri'l-beşer)", Kahire 1285, C. II, s. 249; el-Bidâye, C. XIV, s. 18-19; Bedâiu'z-zühûr, C. I/1, s. 410; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 381.

⁴⁸ Müstekfî Billâh'ın nasıl halife olduğu hakkındaki rivayetler farklıdır. Bazı kaynaklar Müstekfî Billâh'ın babası tarafından veliaht tayin edildiğini söylerken (Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, "Subhu'l-a'sâ fi sinâati'l-inşâ", Kahire ts., C. III, s. 261; Bedreddin b. Habib el-Halebî, "Dürretü'l-eslâk fi devleti'l-etrâk", TSMK, III. Ahmet, No: 3011, v. 81a; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 381) Makrîzi, Hâkim Biemrillâh'ın oğlu Müstemsik'in vefatı üzerine ikinci oğlu Süleyman'a rağmen torunu İbrahim b. Müstemsik'i veliaht tayin ettiğini yazıyor (Sülûk, C. I, s. 920). Eğer bu rivayet doğru ise el-Hâkim'in vasiyetine uyulmamış ve İbrahim'in yerine Ebü'r-Rabi' Süleyman tercih edilmiş demektir. Süyûti bu konuya biraz daha açıklık getirmektedir. Buna göre el-Hâkim, torunu İbrahim'i veliaht tayin etmişken daha sonra bazı uygunsuz hareketlerinden ötürü kendisini veliahtlıktan azletmiş ve Ebü'r-Rabi Süleyman'ı veliaht yapmıştı (Târihu'l-hulefâ, s. 488; Hüsünü'l-muhâdara, C. II, s. 58. Bu ahitnâmenin sureti için bkz.: a.g.e., C. II, s. 54-56).

⁴⁹ ed-Dürerü'l-Kâmine, C. II, s. 236; Hüsünü'l-muhâdara, C. II, s. 57.

⁵⁰ Sülûk, C. I, s. 919.

ederdi. Mesela Moğollara karşı düzenlenmiş olan Suriye seferinde (702/1303) sultanla beraberdi⁵¹.

Müstekfî'nin diğer müslüman hükümdarlara, sultanın yanısıra mektup gönderdiğini de biliyoruz. Örnek olarak Yemen hükümdarı Hizberüddin Davud'un memlûk sultanına karşı benlik davasına kalkışması üzerine kendisine halifenin de bir nâme göndermesini zikredebiliriz (706/1306)⁵².

Babasını öldürterek Delhi sultanlığına geçen Muhammed b. Tuğluk (1325), saltanatının meşrû olup olmadığı hakkındaki münakaşalara son verebilmek için Müstekfî'den menşur istemiş ve Müstekfî de adı geçen sultana istediği menşuru göndermiştir. Sultan Muhammed menşuru çok büyük saygı ile kabul etmiş ve bundan böyle halifenin adını hutbelerde okutup paralara bastırmaya başlamıştır⁵³.

Muhammed b. Kalavun'un ikinci saltanatından sonra (1299-1309) sultan olan Baybars el-Çâşnigir bu makamda fazla duramamış ve eski sultana karşı halifenin manevî nüfuzundan istifade edebilmek için kendisinden ahdini yenilemesini istemişti. Bunun üzerine, daha önce saltanatının başında kendisine biat etmiş olan Halife tecdîd-i ahdde bulunmuştu⁵⁴. Ancak bu durum Baybars'a bir fayda sağlamamış ve çok geçmeden Baybars hem saltanatını hem de hayatını kaybetmiştir.

Üçüncü saltanat devresinde Sultan Muhammed b. Kalavun'un halife ile münasebetlerinin pek iyi olduğu söylenemez. Çünkü Sultan, Müstekfî'nin Baybars'a birinci biatını makul karşılasa bile, onunla saltanat mücadelesine başladıktan sonra biatını yenilemiş olmasını bir türlü içine sindiremiyordu. Bu yüzden Muhammed b. Kalavun üçüncü defa sultan olduğunda (709/1310) Halife'den yüz çevirmiş ve bu durum yıllarca devam etmiş, neticede Halife'yi Kale'de göz altına almıştır (736/1336)⁵⁵.

Halife'nin, Nil kıyısındaki evinde eğlenceye daldığını ve burada halifeyle birlikte vakit geçiren câmedar⁵⁶ Ebû Şâme'nin vazifesini aksattığını

⁵¹ el-Bidâye, C. XIV, s. 187; Sülûk, C. I, s. 931; ed-Dürerü'l-Kâmine, C. II, s. 236; Bedâiu'z-zühûr, C. I/1, s. 413.

⁵² Sülûk, Kahire, 1971, C. II, s. 33.

⁵³ Arnold'dan naklen: Orhan Üner, a.g.e., s. 67-68. Ayrıca bkz.: İbrahim Artuk, "Sikke" mad., İslâm Ansiklopedisi, C. X, s. 629.

⁵⁴ Bu ahitnâmenin sûreti için bkz.: Sülûk, C. II, s. 65-66.

⁵⁵ Sülûk, C. II, s. 403 ve 416; el-Bidâye, C. XIV, s. 174.

⁵⁶ Câmedar: Sultan obaya çıktığı vakit, onun resmî elbisesini bohça içinde taşıyan memur olup Osmanlılardaki başçukadara benzer.

öğrenen sultan, câmedarı Safed'e sürdürmüştür. Öte yandan halife ile câmedar arasında elçilik yapmakla suçlanan bir haberci de ölünceye kadar dövülmüştür⁵⁷.

Halife, Kale'deki bir burçta, aile fertleri ile birlikte gözaltına alınarak kapısına bir muhafız tayin edilmiş ve kendisinin insanlarla görüşmesine izin verilmemiştir⁵⁸. Beş ay kadar bu şekilde kaldıktan sonra bazı komutanların, hakkında şefaathçi olmaları sayesinde serbest bırakılan Müstekfi'nin menâzirü'l-kebs'e dönmesi emredilmiştir⁵⁹.

Bir süre sonra Sultan ile Halife arasında Halife'nin Kus'a sürgün edilmesiyle sonuçlanan daha büyük bir anlaşmazlık çıkmıştır. Rivayete göre Sultan ile bir şahıs arasında halledilmesi gereken hukûki bir dava vardı. Halife bu dava ile ilgili bir kağıdın üzerine Sultan hakkında "Meclis-i şer'a ya kendisi gelsin veya yerine bir vekil göndersin" cümlesini yazmıştı. Yazıyı gören Sultan öfkelenerek, kadıların iştirakiyle toplanacak bir mecliste kendisiyle hesaplaşmak üzere, Halife'nin Kale'ye getirilmesini emretti. Başkadı Celâleddin el-Kazvîni'nin, öfke ile toplanan bir mecliste telafisi güç şeylerin meydana gelebileceğini kendisine hatırlatması üzerine bundan vazgeçti ve Halife'yi Kus'a sürgün etmeyi kararlaştırdı (737 Zilhicce/1337 Temmuz)⁶⁰. Karar uyarınca Halife, ümerâdan Seyfeddin Kutlutemür'ün eşliğinde 100 kadar yakınıyla hemen yola çıkarıldı. Aylık 5000 dirhem olan maaşı bir süre sonra 3000 ve nihayet 1000 dirheme düşürüldü. Dolaşısıyla ömrünün sonlarında geçim sıkıntısı çekmiş, hatta aile fertleri, ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bazı eşyalarını satmak zorunda kalmışlardır⁶¹.

Sürgünden sonra ölünceye kadar (12 Şaban 740/12 Şubat 1340)⁶² Kus'ta kalan Müstekfi Billâh, Kahire'den sürgün edilen halifelerin ilkidir. Toplam halifelîği kırk seneye yakındır.

⁵⁷ Sülûk, C. II, s. 416.

⁵⁸ Sülûk, C. II, s. 403; Târihu İbn Haldûn, C. III, s. 541.

⁵⁹ Bedâiu'z-zühûr, C. I/1, s. 472; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 381. İbn Haldûn, gözaltı süresinin bir yıl kadar devam ettiğini söylüyor (Târinu İbn Haldûn, C. III, s. 541).

⁶⁰ ed-Düererü'l-Kâmine, C. II, s. 237; Sülûk, C. II, s. 416-417. İbn İyâs, bu hadisenin Zilhicce 738'de olduğunu yazıyor (Bedâiu'z-zühûr, C. I/1, s. 474).

⁶¹ Sülûk, C. II, s. 417.

⁶² Sülûk, C. II, s. 502; el-Bidâye, C. XIV, s. 187; İbnü'l-Verdî, C. II, s. 328. Kalkaşandî, gün belirtmeksizin Şaban ayında öldüğünü yazıyor (Subhu'l-a'sâ, C. III, s. 261). Ölüm tarihi olarak 741 senesini verenler de vardır (Bedâiu'z-zühûr, C. I/1, s. 474; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 381).

4. *I. Vâsık Billâh* (hilâfeti 740-741/1340-1341).

Adı İbrahim, künyesi Ebu İshak'tır. Müstemsik Billâh'ın oğlu ve halife Müstekfî Billâh'ın yeğenidir. Müstemsik Billâh, babası Hakim Biemrilah tarafından veliaht tayin edilmişti. Fakat babasından önce ölünce el-Hâkim oğlu Ebü'r-Rabi' Süleyman bulunduğu halde, torunu İbrahim b. Müstemsik'i halifelğe daha layık zannederek veliaht yapmıştı. Ancak bir süre sonra İbrahim'in eğlence ve oyun düşkününü olduğunu görünce onu veliahtlıktan azlederek, yerine Ebü'r-Rabi' Süleyman'ı Müstekfî Billâh lakabıyla veliahtlığa getirmişti⁶³. İbrahim bu değişikliği kabullenmemiş olmalı ki el-Hâkim'in vefatından sonra Müstekfî'nin halifelğine engel olmaya çalışmıştır. Hatta sonraki yıllarda Sultan ile Halife'nin aralarının açılmasında menfi yönde rol oynamış olduğu da düşünülebilir⁶⁴.

Kus'a sürgün edilen Müstekfî, ölmeden önce yerine oğlu Ahmed'i kırk şahidin huzurunda veliaht olarak bırakmış ve Kus kadısı da bunu tesbit etmişti.

Sultan Nâsır Halife'nin ölüm haberini alınca, kadıları Dârü'l-adl'de topladı. Kendilerine, İbrahim'i halife yapmak kararında olduğunu bildirecek O'na biat etmelerini istedi. Toplantıya katılanlar, hal ve davranışlarının kötülüğünden ötürü İbrahim'in halifelğe ehil olmadığını⁶⁵, üstelik merhum el-Müstekfî Billâh'ın, oğlu için vermiş olduğu bir ahitnâmenin de ortada kaldığını dile getirerek İbrahim'e biat etmekten kaçındılar. Bunun üzerine Sultan, Ahmed'e yakınlarıyla beraber Kahire'ye dönmesini emretti. Bu hadiseler olup biterken geçen yaklaşık dört aylık süre içinde hatipler, okumuş oldukları cuma hutbelerinde herhangi bir halifenin adını zikretmediler. Zira hilâfet işi tam olarak bir sonuca bağlanabilmiş değildi. Ancak Sultan, Kahire'ye gelen Ahmed'in elindeki ahitnâmeyi imzalamadığı gibi bu defa kesin olarak İbrahim'den yana tavır aldı. Kadıları tekrar toplantıya çağırıp kendilerine İbrahim'i halife yapacağını bildirdi. Başkadı İzzeddin b. Cemâa söz alarak İbrahim'in halifelğe lâayık olmadığından söz açıtsa da Sultan buna önem vermeyip, İbrahim'in tevbe ettiğini ve "günahından dolayı tevbe eden kimsenin günahsız bir kimse gibi olacağını" söyledi. Bu durumda İbrahim'e biat etmekten başka çare kalmadı ve kendisi Vâsık Billâh lakabıyla halife ilan edildi⁶⁶. Yeni halifeye

⁶³ Târihu'l-hulefâ, s. 488.

⁶⁴ Hüsnu'l-muhâdara, C. II, s. 58.

⁶⁵ İbrahim'in, havâi ve anlamsız zevkleriyle ilgili olarak geniş bilgi için bkz.: İbn Fadlullâh'ın mesâlik'inden naklen: Târihu'l-hulefâ, s. 489.

⁶⁶ Sülûk, C. II, s. 502-503; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 381-382.

ayda bir ödenmek üzere 3560 dirhemlik nakit paranın yanısıra ondokuz irdeb⁶⁷buğday ve on irdeb arpa tahsis edildi. Bundan böyle hutbelerde de Vâsık Billâh'ın adı okunmaya başladı (6 Zilkâde 740/5 Haziran 1340)⁶⁸.

Söylendiğine göre Sultan Nâsır bir süre sonra, bu keyfî tasarrufundan dolayı pişmanlık duymaya başlamış ve ölümünden az önce halifelüğün Müstekfî Billâh'ın meşrû veliahdî Ahmed'e iade edilmesini vasiyet etmiştir. Nitekim, ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sultan Seyfeddin Ebu Bekir, babasının vasiyetini tutarak meseleyi görüşmek üzere topladığı bir mecliste⁶⁹ (21 Zilhicce 741/7 Haziran 1341) Vâsık Billâh'ı hal' etmiştir. Buna göre Vâsık Billâh yaklaşık bir yıl halifelik yapmış demektir. Hal' edildikten sonra yedi sene daha yaşamış ve 4 Şaban 748 (9 Kasım 1347) tarihinde ölmüştür⁷⁰.

Masraflarını karşılayabilmek için halktan bağış talebinde bulunurdu. Bundan dolayı halk kendisine Müsta'tî Billâh lakabını takmıştı⁷¹.

5. II. Hâkim Biemrillâh (hilâfeti 742-754/1341-1353).

Adı Ahmet, künyesi Ebü'l-Abbas'tır. Halife Müstekfî Billâh'ın oğludur. Ailece sürgünde yaşadıkları Kus'ta, babası tarafından veliaht tayin edilmişti⁷². Buna istinâden, babasının ölümünden sonra, Kus'ta kendisine halife olarak biat edilmişse de (20 Şaban 741/8 Şubat 1341)⁷³. Sultan Nâsır bunu kabul etmemiş ve halifelîğe Vâsık Billâh'ı getirmişti. Nâsır'ın bilâhire yaptığı işten pişmanlık duyduğunu ve ölümünden az önce halifelüğün Ahmed'e iade edilmesini vasiyet ettiğini yukarıda belirtmiştik.

⁶⁷ Irdeb: 150 kg'lık bir ağırlık ölçü birimi.

⁶⁸ Sülûk, C. II, s. 503.

⁶⁹ Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 58-59.

⁷⁰ Subhu'l-a'sâ, C. III, s. 262; Meâsirü'l-İnâfe, C. II, s. 149.

⁷¹ Sülûk, C. II, s. 503; Bedâiu'z-zühûr, C. I/1, s. 475.

⁷² Süyûti, bu ahitnâmenin suretini bize İbn Fadlullâh'tan nakletmiştir (Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 59-64; Târihu'l-hulefâ s. 491-499).

⁷³ el-Menhelü's-sâfi, tahkik: Muhammed Ermin, Kahire 1984, C. I, s. 308; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 382. Kalkaşandî, Ebü'l-Abbas Ahmed'in önce Musta'sım Billâh lakabıyla Kus'ta halife olduğunu (Şevval 740/Mayıs 1340), minberlerde adına hutbe okunduğunu, fakat çok geçmeden Sultan Nâsır tarafından hal' edildiğini yazar (Subhu'l-a'sâ, C. III, s. 261). İbn Haldûn da, Ebü'l-Abbas'a biat edilip el-Hâkim lakabı verildiğini ve az sonra Sultan'ın kendisini azlettiğini ileri sürer (Târihu İbn Haldûn, C. III, s. 541). İbn Hacer, bu halifenin iki lakabla lakablandırıldığını, ilk lakabının Mustansır, sonraki lakabının ise el-Hâkim olduğunu belirtmektedir (ed-Dürerü'l-kâmine, C. I, s. 146-147).

Sultan Seyfeddin Ebu Bekir 30 Zilhicce 741 (16 Haziran 1341) Cumartesi günü, halifelüğün Ahmed b. el-Müstekfî'ye iade edilmesi işini görüşmek üzere Kale câmiinde kadılarla bir toplantı yaptı. Toplantı sonunda ittifakla Ahmed'in halife yapılması kararlaştırıldı⁷⁴.

742 yılı başında halife olan el-Hâkim, babasının Kahire'de iken ikamet ettiği Menâzirü'l-Kebş'e yerleşti. Yaklaşık onüç yıl devam eden halifeliği esnasında, Nâsir Muhammed'in sekiz oğlunun arka arkaya sultan olduklarına şahit olmuştur. Buna rağmen kendisi oldukça sakin bir hayat sürmüş ve 754/1353 yılında vebaya yakalanarak, yerine bir veliaht tayin etmeksizin vefat etmiştir⁷⁵.

6. I. Mu'tezid Billâh (hilafeti 754-763/1353-1363).

Adı Ebu Bekir, künyesi Ebü'l-Feth'tir. Halife II. Hâkim Biemrillâh'ın kardeşidir. Hâkim Biemrillâh'ın, arkasında veliaht bırakmadan vefatı hilafet işini ortada bırakmıştı.

Devrin sultanı Melik Salih halifelige kimin getirileceği hususunu kendileriyle görüşmek üzere dört mezhep kadısını ve komutanları toplantıya çağırdı. Bu sırada memleket işlerinde en çok sözü geçen şahıslar Emir Şeyhu, Emir Taz ve Nâibü's-saltana Kubilay idi⁷⁶. Abbasoğullarının da hazır bulunduğu bu toplantıda Ebu Bekir'in Mu'tezid Billâh lakabıyla halife olması için görüş birliği sağlandı (754/1353)⁷⁷. I. Mu'tezid Billâh, el-Hâkim'in halefi olduğuna göre, II. Hâkim'in vefat tarihi ile ilgili ihtilaflar Mu'tezid'in halife oluş tarihi için de geçerlidir.

Makrîzî'nin söylediğine göre 754/1353 ve 760/1359 senelerinde olmak üzere iki defa hacca gitmiş olan Mu'tezid 13 Cemâziyelevvel 763'te (10

⁷⁴ Sülûk, C. II, s. 552. Hâkim Biemrillâh'ın halife oluş tarihi ile ilgili farklı rivayetler vardır. Mesela İbn Hacer, Makrîzî'nin verdiği bilgiyi naklettiği gibi el-Hâkim'in, Ebu Bekir'den sonra tahta çıkan kardeşi Alâeddin Küçük zamanında (6 Ağustos 1341/10 Ocak 1342) halife olduğuna işaret eder (ed-Dürerü'l-kâmine, C. I, s. 146-147). Süyûti ise 11 Zilhicce 741 tarihini veriyor (Târîhu'l-hulefâ, s. 490; Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 59). Sultan Nâsir'in vasiyeti ve oğlu Ebu Bekir'in 21 Zilhicce 741'de tahta çıktığı hatırlanacak olursa biz el-Hâkim'in 742 yılı başında (Haziran 1341) halife olduğunu belirten rivayetlerin doğruluğuna hükmedebiliriz.

⁷⁵ Bedâiu'z-zühûr, C. I/1, s. 548; Târîhu'l-Hamîs, C. II, s. 382. Ölüm tarihiyle ilgili olarak 748 ve 753 tarihlerini verenler de vardır (Subhul'l-a'sâ, C. III s. 262; el-Menhelü's-sâfi, C. I, s. 309). Mısır'da bir etkinliği olmadığı halde Delhi sultanı Muhammed b. Tugluk, Halife el-Hâkim'in adını paralarına koydurtmuştur. Aynı şekilde selefi III. Firuzşah da Halife I. Mu'tezid'in adını paralarına yazdırmıştır (İbrahim Artuk, a.g.m., s. 629).

⁷⁶ el-Menhelü's-sâfi, C. I, s. 309.

⁷⁷ Bedâiu'z-zühûr, C. I/1, s. 548-549.

Mart 1363) vefat etmiştir. “Kef” harfini iyi teleffuz edemezdi. Sağlığında oğlu Muhammed’i veliaht tayin etmişti. Hilâfet süresi kesin olarak bilinmemekle beraber on yıl kadardır⁷⁸. Süyûti, hayırsever, alçakgönüllü ve ilim adamlarına değer veren bir kişi olduğunu söyler⁷⁹.

7. I. *Mütevekkil Alellâh* (1. hilâfeti 1377’de onbeş günlük fasıla hariç olmak üzere 763-785/1361-1383; 2. hilâfeti 791-808/1389-1406).

Adı Muhammed, künyesi Ebu Abdullah’tır. Babası halife Mu’tezid Billâh, vefatından az önce kendisini veliaht tayin etmişti⁸⁰. 763 Cemâziyelevvelinde (Mart 1361) Mu’tezid’in vefatını müteakip Mütevekkil Alellâh lakabıyla halife oldu.

Mütevekkil, üç defada toplam olarak kırk seneye yakın halifelik süresiyle Mısır Abbasi halifeleri arasında ilk sırayı alır. Kendisinden sonra Abbas, Davud, Süleyman, Hamza ve Yusuf adlarında beş oğlu peşpeşe halifelik yapmıştır ki bu özelliğe sahip başka bir halife de yoktur.

778/1376 senesi hac mevsiminde, devrin sultanı Eşref Şaban ile birlikte hac yolculuğuna çıktı. Ancak kafilenin Akabe’de⁸¹ bulunduğu sırada Kahire’de Sultan Şaban aleyhine bir isyan patlak verdi⁸². Kahire’ye dönen Sultan, isyancılar tarafından ele geçirilerek öldürüldü. Bu arada, kafileden Halife’nin yanında bulunanlar, kendisinden saltanat makamına geçmesini istedilerse de Halife, neticesinden korktuğu böyle bir teklifi kesinlikle reddetti⁸³. İsyancılar Sultan Şaban’ın çocuk yaştaki oğlu Ali’yi, henüz babası hayatta iken sultan ilan etmişlerdi. Halife’nin biatı ise ancak Kale’ye gelmesinden sonra gerçekleşti. Halife Mütevekkil, Mansur Ali zamanında da makamını korudu. Fakat çok geçmeden idareyi elinde bulunduran Atabeğ Aynabek el-Bedrî ile arası açıldı. Çünkü Aynabek, Mansur Ali’nin yerine

⁷⁸ Sülûk, C. II, s. 903 ve C. III, tahkik: S. Abdülfettah Âşur, Kahire 1970, s. 77.

⁷⁹ Târîhu’l-hulefâ, s. 500.

⁸⁰ Sülûk, C. III, s. 77. Mu’tezid Billâh tarafından yazdırılan bu ahitnâmenin sureti için bkz.: Hüsnü’l-muhâdara, C. II, s. 65-66; el-Menhelü’s-sâfi, TSMK, III. Ahmed No: 3018, v. 634a.

⁸¹ Bir adı da Eyle olan Akabe, Hz. Peygamber’e Akabe biatlarının yapıldığı Mekke ile Medine arasındaki yerle karıştırılmamalıdır. Mısır Akabesi de denilen Eyle, Akabe Körfezi’nin kuzeydoğu ucunda bulunan küçük bir sahil şehri olup, Mısır’dan orta Arabistan’a giden kervan yolu üzerinde bulunuyordu (A. Musıl, “Eyle” maddesi, İslâm Ansiklopedisi, C. IV, s. 420).

⁸² Sülûk, C. III, s. 275.

⁸³ Sülûk, C. III, s. 285; İbn Hacer, “İnbâü’l-ğumr bi ebnâi’l-umr”, tahkik: Muhammed Abdülhamid Han, II. baskı, Beyrut 1986, C. V, s. 337.

Yelboğa'nın oğlu Ahmed'i sultan yapmak istediği zaman halife buna karşı çıkmıştı. Bunun üzerine Atabeğ, Mütevekkil'e hakaret ederek kendisini Kus'a sürgün etme kararını verdi. Mütevekkil Kus'a gitmek üzere yol hazırlığı yaparken yerine Zekeriya b. İbrahim'i halife yaptı (5 Rebiulevvel 779/12 Temmuz 1377)⁸⁴. Fakat ümera, Atabeğ'in kendi başına yaptığı bu değişikliğe razı olmayıp yeni halifeye biat etmediler. Bu gelişmelerden sonra Atabeğ kararından dönmüş ve Mütevekkil'i iki hafta sonra vazifesine iade etmek zorunda kalmıştı⁸⁵. Bu sırada Suriye'de bulunan bazı naiblerin ve ümeranın Aynabek'e karşı isyan etmeleri de⁸⁶ Mütevekkil'in iadesine müsbet yönde tesir etmiş olabilir.

784/1382 yılında Sultan Berkuk ile birlikte, iktidarın Çerkes Memlûklerinin eline geçmesi Halife için bir şey değiştirmemiştir. Zaten Berkuk, son Bahrî Memlûk sultanı çocuk yaştaki Melikü's Sâlih Hacı'yı azledip yerine geçebilmek için topladığı meclise halifeyi de çağırmış ve toplantıda Berkuk'un sultan olmasına ittifakla karar verilmişti⁸⁷. Buna rağmen on ay kadar sonra, Sultan Berkuk aleyhine hazırlanan bir suikast planı içinde Halife Mütevekkil'in de yer aldığını görüyoruz. Şam nâibi Muhammed b. Tengiz, Halife'nin Emir Kurut ve Emîr-i candar İbrahim ile birlik olup, sultanı ortadan kaldırmakta anlaştıklarını kendisine haber verdi. Bunun üzerine Berkuk, haberin doğru olup olmadığını araştırmak için halifeyi huzuruna çağırarak suç ortaklarıyla yüzleştirdi. Emir Kurut ve İbrahim'in verdiği ifadelerden halifenin elebaşı olduğu anlaşıldı. Halife'nin Berkuk'u zalim bir emir olarak tarif edip, rızası hilafına saltanatı gasbettiğini, dolayısıyla hal' edilmesi gerektiğini söylediği meydana çıkınca Sultan Berkuk Halife'yi öldürmek için kadılardan fetva istedi. İsteddiği fetvayı elde edemeyince Halife'yi zincire vurdurup Kal'atü'l-cebel'in burcuna hapsedtirdi (Recep 785/Ağustos 1383)⁸⁸. Altı ay kadar sonra, hapishanedeki Mütevekkil'in afvedilmesi için komutanlardan Sultan'a müracaatta bulunanlar ol-

⁸⁴ Sülûk, C. III, s. 309; İnbâü'l-ğumr, tahkik: Muhammed Abdülhamid Han, Beyrut 1986, C. I, s. 231; Bedâiu'z-zühûr, Kahire 1403/1983, C. I/2, s. 205.

⁸⁵ İnbâü'l-ğumr, C. I, s. 232; Bedâiu'z-zühûr, C. I/2, s. 205; Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 66; Târîhu'l-hamis, C. II, s. 383. Kalkaşandî, Mütevekkil'in üç ay sonra yerine iade edildiğini yazıyor (Meâsirü'l-inâfe, C. II, s. 181).

⁸⁶ Sülûk, C. III, s. 310.

⁸⁷ Sülûk, C. III, s. 474-475; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı", İ.Ü. Ed.Fak. Yayını, İstanbul 1961, s. 53-54.

⁸⁸ Sülûk, C. III, s. 494-495; İnbâü'l-ğumr, C. II, s. 129-131 ve C. V, s. 337; Bedâiu'z-zühûr, C. I/2, s. 333; Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 67; Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı, s. 55-56.

du. Bu süre içinde öfkesi yatışmış olan Berkuk, sâbık halifenin hapisten çıkarılmasına ve Kale'deki evlerden birine yerleşerek burada ailesiyle birlikte yaşamasına izin verdi⁸⁹. Halife'nin müttetiklerinden Kurut idam edildi. İbrahim ise öldürülmek üzere iken, ümeradan bazısının araya girmesiyle hayatı bağışlanarak hapis haneye gönderildi.

Mütevekkil'in arkasından halife olan II. Vâsık Billâh, üç seneden fazla halifelik yaptıktan sonra vefat etti. Boşalan hilâfet makamına yeniden Mütevekkil'in getirilmesi yönündeki teklifleri reddeden Sultan Berkuk⁹⁰ Vâsık Billâh'ın kardeşi Zekeriya b. İbrahim'i halife tayin etti. Musta'sım lakabıyla halife olan Zekeriya 791/1389 senesine kadar bu vazifeyi yürüttü. Bu arada Berkuk, Mütevekkil'e yaptıklarından ötürü pişman olmaya başladı. Zira Suriye'de isyan eden Yelboğa en-Nâsırî ile Mintaş, Mütevekkil'in hal'ini Sultan'ın aleyhinde bir propaganda malzemesi olarak kullanıyorlardı. Konu ile ilgili olarak istişare ettiği devlet adamları Berkuk'a Mütevekkil'i yeniden halife yapmasını tavsiye ettiler⁹¹. Nitekim her ne sebeble olursa olsun Berkuk 14 Rebiülahir 791'de (12 Nisan 1389) Mütevekkil'le görüştü ve olup bitenlerden ötürü özür beyan ederek kendisine iltifatlarda bulundu⁹². Halife Musta'sım hal' edilerek yerine Mütevekkil getirildi. Hatta 10 Cemaziyaelevvel 791 (7 Mayıs 1389) Cuma günü Kahire camilerinde okunan hutbelerde sultandan önce halifenin adı zikredildi. İki gün sonra da oğluna Meşhedü'n-nefsi nazırlığı verildi⁹³.

Halife Mütevekkil, Yelboğa ve Mintaş ile mücadelesinde Sultan Berkuk'un yanında yer almış, fakat bu durum beklenen neticeyi değiştirmemiş ve isyancılar Kahire'yi ele geçirmişlerdi⁹⁴. İsyancılar kale kapısına dayandığında Berkuk gizlenmiş, Halife ise çaresiz Yelboğa'nın yanına gitmişti. Yelboğa'nın ayakta karşıladığı Mütevekkil, ikinci kez sultan olan Zeynüddin Hacı'ya biat ederek durumunu korumuştur. Bu arada Berkuk yakalanarak Kerek'e sürgün edilmiştir. Fakat çok geçmeden Kerek halkı Berkuk'a sultan olarak itaat etti ve bir ordu kurmayı başaran Berkuk Şam'ı ele geçirdi. Mısır yolunu, düştüğü tehlikeden kurtarabilmek için Berkuk'la savaşmasının kaçınılmaz olduğunu bilen Atabeğ Mintaş bu hususta ulemadan fetva istedi. Bu safhada Mütevekkil'in böyle bir fetvanın

⁸⁹ Sülûk, C. III, s. 501 ve 504.

⁹⁰ Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 67; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 383.

⁹¹ Târihu'l-hamîs, C. II, s. 383.

⁹² Sülûk, C. III, s. 595. Ayrıca bkz.: Bedâiu'-z-zühûr, C. I/2, s. 398.

⁹³ Sülûk, C. III, s. 603.

⁹⁴ Sülûk, C. III, s. 611; Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı, s. 60.

verilmesine muhalefet ettiğini görüyoruz. Buna rağmen Mintaş'ın Berkuk üzerine düzenlediği sefere herhalde istemeyerek iştirak etmiş ve Berkuk'a esir düşmüştür. Daha önce Berkuk'un aleyhine verilen bir fetvaya imza koymuş olan esir din adamları hakarete maruz kaldıkları halde(792/1390)⁹⁵, Halife Mütevekkil eskiden olduğu gibi vazifesi başında bırakıldı. Berkuk'un vefatına kadar (801/1399), fasilasız bu vazifeyi yürüten Mütevekkil, Ferec zamanında da makamını korumuştur. Sultan Ferec, âsi ata-beğ Emir Ayıtmış ve müttefiki Şam Nâibi Tenem'e karşı düzenlediği Su.i-ye seferinde (Recep 802/Mart 1400), Halife Mütevekkil'i de yanında götürmüştü⁹⁶. 28 Recep 808'de (19 Ocak 1406) vefat edince Seyyide Nefise civarında akrabalarının yanına gömülmüştür⁹⁷.

Yıldırım Bayezid, sultanlığının tasdiki için bu halifeden teşrif istemişti (794/1392). Halife de bu isteği yerine getirmiş ve Bayezid kendisine gönderilen teşrifi giyip kılıcı kuşanmıştır. Bu vesileyle devrin memlûklü sultanı Berkuk, Bayezid'e dostluk hislerini ortaya koyan pek çok hediye göndermiştir⁹⁸. Orhan Üner bu durumu, Yıldırım Bayezid'in, yine kendisi gibi türk ve müslüman bir sultan olan Timur'la aralarında beliren savaş tehlikesini belki bu teşrif sayesinde önleyebileceğini düşünmüş olması ihtimaliyle izah eder⁹⁹.

8. *Musta'sım Billâh* (1. hilâfeti 779/1377'de onbeş gün; 2. hilâfeti 788-791/1386-1389).

Adı Zekeriya, künyesi Ebu Yahya'dır. Halife I. Vâsık Billâh İbrahim'in oğludur. Süyûti, bu halifenin lakabını Hüsnu'l-muhâdara'sında Mu'tasım Billâh¹⁰⁰, Târîhu'l-hulefâ'sında Musta'sım Billâh olarak zikretmektedir¹⁰¹. Sehâvi, Makrîzi ve İbn Hacer ise Musta'sım Billâh lakabını verirler¹⁰².

Musta'sım Billâh hilâfete, altı yaşında küçük bir sultan olan el-Melikü'l-Mansûr Ali zamanında gelmiştir. Bunda Sultan'dan ziyade fiilen

⁹⁵ Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı, s. 64-67.

⁹⁶ Meâsirü'l-inâfe, C. II, s. 191.

⁹⁷ Bedâiu'z-zühûr, C. I/2, s. 745.

⁹⁸ Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı, s. 101-102.

⁹⁹ Memlûklularda Dinî ve Adlî Kurumlar, s. 68.

¹⁰⁰ Hüsnu'l-muhâdara, C. II, s. 66; Diyarbekrî de Mu'tasım Billâh lakabını veriyor (Târîhu'l-hamîs, C. II, s. 383).

¹⁰¹ Târîhu'l-hulefâ, s. 505.

¹⁰² Sülûk, C. III, s. 552; İnbâü'l-ğumr, C.V, s. 337; es-Sehâvi (Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman), "ed-Dav'ül-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi", Beyrut ts, C. III, s. 233.

idareyi elinde bulunduran Atabeğ Aynabek el-Bedri'nin rolü olduğunu tahmin etmek zor değildir (5 Rebiülevvel 779/12 Temmuz 1377)¹⁰³. Ancak Musta'sım'ın halifelîği üzerinde tam bir anlaşma sağlanamamış ve hakkında biat töreni düzenlenmemiştir. Bu şekilde onbeş gün kadar halifelik ettikten sonra ümera, Aynabek el-Bedri ile I. Mütevekkil Alellâh'a yaptıklarını görüşerek, kendisinden Mütevekkil'i yeniden halife yapmasını istediler. Bunun üzerine Aynabek, zaten halifelîği tam olarak tahakkuk etmemiş bulunan Zekeriya'yı hal' ve Mütevekkil'i makamına iade etti¹⁰⁴.

I. Mütevekkil ve arkasından II. Vâsık Billâh'ın halifeliklerinden sonra, Musta'sım'ın ikinci defa halife olduğunu görüyoruz. Bu kez kendisini halifelîğe getiren, Burcî Memlûklerin ilk sultanı olan Berkuk'tur. Berkuk, Zekeriya b. İbrahim'i yanına çağırarak, kardeşi Halife Vâsık Billâh'ın vefatı ile boşalan makama kendisini tayin etmek istediğini bildirdi. Bu iş için toplanan bir mecliste Zekeriya, amcası merhum halife Mu'tezid Billâh'ın kendisini veliaht tayin ettiğini belirten ahitnameyi gösterdi. Toplantı esnasında halifelik hil'atini giyen Zekeriya daha sonra evine gitti. Birkaç gün sonra da sarayda biat merasimi icra edildi. Başta Sultan Berkuk olmak üzere, merasimde hazır bulunan şeyhülislâm, mezhep kadıları ve diğer ileri gelenler biat ettiler. Lakap olarak ilk halifelîği sırasında kullandığı Musta'sım Billâh lakabını benimsedi (Şevval 788/Kasım 1386)¹⁰⁵. Bu ikinci halifelîği 791/1389 senesine kadar üç yıl devam etti. Bu arada Berkuk, eski halife Mütevekkil'e yaptıklarından pişmanlık duymaya başladı. Neticede Mütevekkil'i tekrar halife yapmak üzere Musta'sım'ı halifelikten hal' etti (2 Cemaziyelevvel 791/29 Nisan 1389). Bundan sonra Musta'sım'ın hayatında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Zira 801/1399 yılında vefat edinceye kadar evinde sade bir hayat sürmüştür¹⁰⁶. Şehâvi'nin belirttiğine göre tam bir halk adamıydı¹⁰⁷. Halife olduğunda hil'at giydirildikten sonra Seyyide Nefise Meşhedî'nin nazırlığına getirilmişti¹⁰⁸.

9. II. Vâsık Billâh (hilâfeti 785-788/1383-1386)*

Adı Amr, künyesi Ebu Hafs'tır. I. Vâsık Billâh İbrahim'in oğlu, Musta'sım Billâh Zekeriya'nın kardeşidir. Sultan Berkuk, kendisine karşı

¹⁰³ Sülûk, C. III, s. 309; İnbâü'l-ğumr, C. I, s. 231; Bedâiu'z-zühûr, C. I/2, s. 378.

¹⁰⁴ Târihu'l-hamîs, C. II, s. 383.

¹⁰⁵ Sülûk, C. III, s. 551-552.

¹⁰⁶ Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 67; Bedâiu'z-zühûr, C. I/2, s. 550.

¹⁰⁷ ed-Dav'ü'l-lâmi', C. III, s. 233.

¹⁰⁸ Sülûk, C. III, s. 552.

* Vâsık Billâh'tan sonra, Müsta'in Billâh'a kadar geçen yirmi yıllık süre (788-808) Musta'sım Billâh ve Mütevekkil Alellâh'ın ikinci hilâfetleriyle geçmiştir.

düzenlenen bir komploya adı karıştığı için halife I. Mütevekkil Alellâh'ı vazifesinden uzaklaştırdıktan sonra, Mütevekkil'in amcası İbrahim'in iki oğlu Zekeriya ve Amr'ı yanına çağırttı. Bunlardan Amr b. İbrahim'i tercih ederek kendisine biat etti ve ona babası İbrahim b. Muhammed'in kullandığı "Vâsık Billâh" lakabını verdi (Recep 785/Ağustos 1383). Ölüncüye kadar halifelik yapan II. Vâsık Billâh'ın üç sene üç ay süren hilâfeti sırasında kayda değer bir şey olmamıştır. 29 Şevval 788 (23 Kasım 1386) tarihinde vefat etmiştir¹⁰⁹. Kabri Seyyide Nefise'dedir¹¹⁰. Bir rivayete göre ölümünden az önce Sultan Berkuk tarafından halifelikten azledilmiştir¹¹¹. Eğer bu rivayet doğru ise Vâsık, öldüğü sırada halife değildi.

10. *Müsta'în Billâh* (hilâfeti 808-816/1406-1414).

Adı Abbas, künyesi Ebü'l-fadl'dır. Halife I. Mütevekkil Alellâh'ın oğludur. Annesi Hatun adında bir Türk kadınıdır. Mütevekkil, önce diğer oğlu Ahmed'i veliaht tayin etmişken sonra kararını değiştirerek Abbas'ı kendisine veliaht yaptı¹¹². Abbas, babasının vefatından dört gün sonra, devrin hükümdarı Sultan Ferec tarafından halifelige getirilmiş, sultanın huzurunda teşrif giymiş ve kendisine Müsta'în Billâh lakabı verilmiştir (Şaban 808/Ocak 1406)¹¹³.

814/1412 senesi ilkbaharına kadar, kendisinden önceki Mısır Abbâsi halifelerine nazaran Müsta'în Billâh'ın farklı bir durumu yoktur. Ancak, aynı yıl Sultan Ferec'in Halife'yi ve dört mezhep kadısını da yanına alarak, kendisine isyan eden Şeyh el-Mahmûdi ve Nevruz el-Hâfîzî'ye karşı Suriye seferine çıkması ile birlikte¹¹⁴ bir takım sürprizlerle karşılaşmıştır. Herşeyden önce Sultan, rakipleri karşısında bir şey yapamayıp Dimaşk'a kaçmış, Halife Müsta'în de isyancıların eline geçmişti.

¹⁰⁹ Sülûk, C. III, s. 495-496; Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 67; Subhu'l-a'sâ, C. III, s. 262; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 384; Bedâiu'z-zühûr, C. I/2, s. 333; et-Târihu'l-İslâmi, C. VII, s. 67. Kaynaklar, Vâsık Billâh'ın Şevval ayında öldüğünü bildirmekle beraber gün konusunda farklı tarihler veriyorlar.

¹¹⁰ Bedâiu'z-zühûr, C. I/2, s. 377.

¹¹¹ M. Rızk Selim, "Asru selâtini-l-memâlik", II. baskı, Kahire 1965, C. II, s. 33.

¹¹² İnbâü'l-ğumr, C.V, s. 337; Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 68.

¹¹³ Sülûk, tahkik: Said Abdülfettah Âşur, Kahire 1972, C. IV, s. 14; Nücûm, tahkik: F. Muhammed Şeltut, Kahire 1970, C. XIII, s. 189; Bedâiu'z-zühûr, C. I/2, s. 747. Sehâvi, Mütevekkil Alellâh'ın vefat tarihi olan 28 Recep 808 tarihini esas alarak Müsta'în Billâh'ın Recep ayında halife olduğunu yazıyor (ed-Dav'ü'l-lâmi', C. III, s. 19).

¹¹⁴ Sülûk, C. IV, s. 198; Nücûm, C. XIII, s. 136; el-Menhelü's-sâfi, v. 413a; İbn İyas, "Cevâhirü's-sülûk fi emri'l-hulefâi ve'l-mülûk", TSMK, III. Ahmet No: 3026, v. 108b; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 384.

Memlûklülerde, saltanat değişikliği halinde kimin sultan olacağını belirleyen kesin bir kaide yoktu¹¹⁵. Fakat bu değişiklik bir isyan veya komplo neticesi olmuşsa, çoğu zaman olayın kahramanı olan kumandanın tahta çıktığı görülür. Ancak burada, Sultan Ferec'e karşı birlikte isyan eden iki güçlü kumandan Şeyh ve Nevruz bulunmaktadır. Bu iki emîr, birlikte sultan olamayacaklarına göre, aralarındaki durum açıklık kazanıncaya kadar, saltanatı Halife Müsta'in Billâh'a teklif ettiler. Müsta'in, meselelerin içyüzünü bildiği ve Sultan Ferec'ten çekindiği için önce bu teklifi kabul etmedi. Fakat bir tertip sonucu, kendisinin Sultan Ferec'in aleyhinde olduğu ve hatta onu hükümdarlıktan hal' ettiği haberi yayılınca Ferec ile arasının düzelmesinden ümidini kesti ve bazı şartlar ileri sürerek kendisine sultan olarak biat edilmesine razı oldu (25 Muharrem 815/7 Mayıs 1412)¹¹⁶. Bu şartlardan biri de günün birinde saltanattan hal' edilecek olursa halifelik vazifesinin eskisi gibi uhdesinde bırakılmasıydı¹¹⁷.

Müsta'in Billâh, Mısır Abbâsî halifeleri içinde, halifelüğün yanısıra saltanatı da kendi nefsinde toplayan yegane kişidir. Fakat bu, kendisinin şahsî meziyet ve gayretlerinin bir sonucu değil, tamamen o günkü şartların icab ettirdiği özel bir durumdur.

Emir Şeyh, ilk karşılaşmalarından yirmi gün kadar sonra, Sultan Ferec'i Dımaşk'ta sığınmış olduğu kalede muhasara etti. Teslim olmak zorunda kalan Ferec'e ne yapılacağı hakkında ümerâ arasında ihtilaf başgöstermiştir. Bu sırada Halife-Sultan Müsta'in Billâh'ın, Ferec'in öldürülmesi yönünde karar verilmesi için kadırlara ve fakihlere baskıda bulunduğunu görüyoruz¹¹⁸.

Müsta'in, her ne kadar Memlûklü sultanı olmuşsa da gerçek anlamda idare Şeyh ve Nevruz'un elindeydi. Nitekim Sultan, kendisine atabeğ olan Şeyh el-Mahmudî tarafından kahire'de, Kal'atü'l-cebel'de herkesten tecrid edilmiş vaziyette yaşamaya mahkum edilmişti¹¹⁹. Emir Nevruz ise Gazze'den Fırat'a kadar bütün Suriye'ye nâib olmuştu¹²⁰.

¹¹⁵ Bu konuda hazırlamış olduğumuz "Memlûklülerde Saltanat Değişikliği Usûlü" isimli makalemiz Atatürk Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin dokuzuncu sayısında yayınlanacaktır.

¹¹⁶ Sülûk, C. IV, s. 214-216; Nücûm, C. XIII, s. 190.

¹¹⁷ Bedâiu'z-zühûr, C. I/2, s. 823; Cevâhirü's-sülûk, v. 109a; Asru selâtinî'l-memâlik, C. II, s. 34.

¹¹⁸ Nücûm, C. XIII, s. 196-198.

¹¹⁹ Sülûk, C. IV, s. 234 ve 243; İbn Tagribirdî, "Kitâbu mevridî'l-letâfe fi men veliye's-saltanate ve'l-hilâfe", Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih No: 4504, v. 88b; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 384.

¹²⁰ Nücûm, C. XIII, s. 200; Kitâbu mevridî'l-letâfe, v. 88b.

Şeyh, sanki bir sultan imiş gibi her konuda karar alabiliyor ve kimseye danışma ihtiyacı duymadan istediği kimseyi bir göreve tayin veya azlediliyordu¹²¹.

Bu geçici durum fazla uzun sürmedi ve H. 815 Şaban ayının ilk günü (6 Kasım 1412) dört mezhep kadısının da iştirak ettiği bir toplantıda devlet işlerinin ancak normal bir sultan vasıtasıyla iyi yürütülebileceğinden bahisle Halife-Sultan saltanattan hal' ve yerine Şeyh el-Mahmudî sultan ilan edildi¹²².

Böylece saltanatı istemeyerek bırakmak zorunda kalan Müsta'in'in saltanatı yedi ay beş gün sürdü¹²³. Halifelik vazifesi uhdesinde bırakıldı ise de, Kale'yi terk ederek kendi evine gitme isteği Şeyh tarafından redd edildi. Üstelik bir süre sonra saraydan alınarak Kale burçlarından birinde aile fertleriyle birlikte hapsedildi. İnsanlarla görüşmesi yasaklandı. Çok geçmeden halifelikten de uzaklaştırılarak yerine kardeşi Davud getirildi (816/1414)¹²⁴.

Üç sene Kale'de hapis yatan Müsta'in 819 yılı Kurban Bayramında (Ocak 1418) İskenderiye'ye gönderildi¹²⁵. Burada da beş sene hapis yattıktan sonra 824 yılı sonunda (Aralık 1421)¹²⁶ serbest bırakılarak kendisine para tahsis edildi. Yakalandığı vebadan vefat edinceye kadar (833/1431) İskenderiye'de ticaretle uğraştı¹²⁷.

¹²¹ Sülûk, C. IV, s. 239.

¹²² Sülûk, C. IV, s. 243; Nücûm, C. XIII, s. 206-207; Cevâhirü's-sülûk, v. 109a.

¹²³ Sülûk, C. IV, s. 244; Nücûm, C. XIII, s. 207. İbn İyas, altı aydan biraz fazla olduğunu söylüyor (Cevâhirü's-sülûk v. 109b).

¹²⁴ Makrîzi ve İbn Tagrıbirdi bu değişikliğin Zilkade ayında (Sülûk, C. IV, s. 273; Nücûm, C. XIII, s. 189), Süyûti ise Zilhicce ayında (Hüsnu'l-muhâdara, C II, s. 70) yapıldığını rivayet ediyor. İbn İyas 12 Cemaziyelvel tarihini veriyor (Bedâiu'z-zühûr, tahkik: Muhammed Mustafa, Kahire 1404/1984, C. II, s. 12) Kalkaşandı ise Müsta'in Billâh'ın 4 Muharrem 817'de hal' edildiğini ifade etmektedir (Meâsirü'l-inâfe, C. II, s. 210).

¹²⁵ Nücûm, C. XIII, s. 207.

¹²⁶ Müsta'in'in hangi tarihte ve hangi sultan tarafından serbest bırakıldığına dair rivayetler farklılık arzederler. İbn İyas, Melik Eşref Barsbay (Bedâiu'z-zühûr, C. II, s. 12), İbn Tagrıbirdi ise 26 Zilkade 824'te Tatar tarafından serbest bırakıldığını (el-Menhelü's-sâfi, v. 414a) yazıyorlar.

¹²⁷ İnbâü'l-ğumr, tahkik: S. Abdülvehhab el-Buhâri, Beyrut 1986, C. VIII, s. 214; el-Menhelü's-sâfi, v. 414a-414b; Cevâhirü's-sülûk, v. 109a; Târihu'l-hulefâ, s. 508; et-Târihu'l-İslâmî, C. VII, s. 76. İbn Tagrıbirdi 24 Cemaziyelahir 838 Çarşamba günü öldüğünü yazıyor (Kitâbu mevridi'l-letâfe, v. 88b ve Nücûm, C. XIII, s. 207-208).

Müsta'in Hülâgu tarafından öldürülen Halife Musta'sım Billâh'tan sonra Mescidü'l-harâm'daki Cuma hutbelerinde kendisi için dua edilen tek Abbâsi halifesidir¹²⁸. Hilâfetten hal'inin kanunsuz olduğuna inandığı için ölünceye kadar yasal halife olduğunu kabul ederek oğlu Yahya'yı yerine veliaht tayin etmişti. Bu Yahya 845/1441'de halife olmak istemişse de isteğine ulaşamamıştır¹²⁹.

11. II. Mu'tezid Billâh (hilâfeti 816-845/1414-1441).

Adı Davud, künyesi Ebü'l-feth'tir. I. Mütevekkil Alellâh'ın oğludur. Annesi "Güzel" adında bir türktür¹³⁰. Müsta'in Billâh'ı önce saltanattan sonra halifelikten uzaklaştıran Şeyh el-Mahmudî tarafından Kal'atü'l-cebel'e çağrılarak halife tayin edilmiştir. Ancak, Müsta'in Billâh'ın hal'i şer'an gerçekleşmemiş ve kendisinden sonra halife olmak üzere oğlu Yahya'yı veliaht tayin etmişti. Bundan dolayı kadılar Davud'a biat etmek istemediler. Durum böyle olunca Davud'a sadece hil'at giydirilip Mu'tezid Billâh lakabı vermekle yetinildi (16 Zilhicce 816/9 Mart 1414)¹³¹.

Şeyh el-Mahmudî'nin vefatından sonra, yedi yaşındaki oğlu Ahmed yerine geçmişti. Ahmed'in yaşının küçüklüğünden ötürü sultan olmasına Mu'tezid Billâh'ın itiraz ettiği söylenmektedir. Fakat Müeyyediyye memlûkleri, Ahmed büyüyünceye kadar onun adına devletin Emir Tatar tarafından idare edilmesinde anlaşınca halifenin yapabileceği bir şey kalmamıştır. Halife, Ahmed'in sultan olmasına karşı gelme cesaretini belki de doğrudan doğruya kendisi sultan olmak isteyen Emir Tatar'dan almıştır¹³². Nitekim Sultan Ahmed'e ve Tatar'a karşı Atabeğ Altunboğa isyan ettiği zaman, Emir Tatar isyanı bastırmaya giderken (22 Rebiulahir 824/26 Nisan 1421) yanında sultanı, halife ve kadıları da Suriye'ye götürmüştü. Tatar, Şam'ı ele geçirip Altunboğa'yı yakalayınca, kendini sultan ilan ediverdi. Halife ve yanındakiler de kendisine hemen biat ettiler¹³³.

¹²⁸ Sülûk, C. IV, s. 240-241.

¹²⁹ Nücûm, C. XIII, s. 208; Kitâbu mevridi'l-letâfe, v. 88b.

¹³⁰ Târihu'l-hulefâ, s. 509; Bedâiu-z-zühûr, C. II, s. 10-11.

¹³¹ Sülûk, C. IV, s. 273; Nücûm C. XIII, s. 208; el-Menhelü's-sâfi, v. 313b. Buna benzer bir durum I. Müstekfi Billâh'ın vefâtından sonra Vâsik Billâh'ın halife tayin edilmesi üzerine yaşanmıştır.

¹³² Asru selâtini'l-memâlik, C. II, s. 35.

¹³³ Nücûm, tahkik: C. Muhammed Muharriz, Muhammed Şeltut, Kahire 1971, C. XIV, s. 186, 189 ve 198; Bedâiu'z-zühûr, C. II, s. 69-70; Asru selâtini'l-memâlik, C. II, s. 36.

Hindistan'daki Bengal sultanlarından Celâleddin Muhammed Şah (1414-1432) Mısır'a hediyeler göndermiş ve halifeden saltanatının tanınması için taklid istemiştir. Halife Mu'tezid sultanın bu isteğini yerine getirmiş, ayrıca kendisine hil'at göndermiştir¹³⁴.

Melik Eşref Barsbay'ın (1422-1438) vefatını müteâkip, veliaht olarak geride bıraktığı oğlu Yusuf, halifenin içinde bulunduğu bir heyet tarafından sultan ilan edilmiş ve halife kendisine saltanat hil'atını giydirmiştir (841/1438)¹³⁵. Sultan Yusuf da ertesi gün Halife'ye elindeki iktalara ilaveten Sâbûni adasını vermiştir¹³⁶.

Mu'tezid Billâh, günlerce devam eden bir hastalıktan sonra 4 Rebiülevvel 845 (23 Ağustos 1441) tarihinde vefat etti. Cenaze namazında, zamanın sultanı Zâhir Çakmak da hazır bulundu. Kahire dışındaki Meşhedü'n-Nefisi'de atalarının yanına defnedildi. Cömert, alçakgönüllü, dışa dönük, ilim ve ilim adamlarının kıymetini bilen değerli bir halifeydi. Ölmeden önce yerine kardeşi Süleyman'ı veliaht tayin etmişti¹³⁷.

12. *Müstekfî Billâh* (hilâfeti 845-855/1441-1451).

Adı Süleyman, künyesi Ebü'r-Rabi'dir. Halife Mütevekkil Alellâh Muhammed'in oğludur. Öz kardeşi Mu'tezid Billâh'ın vefatından sonra ahitnâmeğe uygun olarak¹³⁸ halife olmuş ve kendisine Müstekfî Billâh lakabı verilmiştir (845/1441)¹³⁹.

Kaynaklar, Müstekfî Billâh hakkında fazla bilgi vermiyorlar. Buna karşılık hemen hepsi, halifenin zeki, dindar, az konuşan, toplum içine fazla çıkmayan ve düzenli bir kişi olduğunu bildiriyorlar. Sultan Zâhir Çakmak, bu özelliklerinden dolayı kendisine çok değer verir ve saygı gösterirdi.

¹³⁴ Nücûm, tahkik: İbrahim Ali Tarhan, Kahire 1971, C. XV, s. 193.

¹³⁵ Nücûm, C. XV, s. 222; Bedâiu'z-zühûr, C. II, s. 190-191.

¹³⁶ Nücûm, C. XV, s. 227; Bedâiu'z-zühûr, C. II, s. 192.

¹³⁷ Nücûm, C. XV, s. 489; ed-Dav'ü'l-lâmi', C. III, s. 215; es-Sehâvi, "et-Tibrü'l-mesbûk fi zeyli's-sülûk", Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya No: 3113, C. I, v. 47a-47b; Bedâiu'z-zühûr, C. II, s. 230; el-Menhelü's-sâfi, v. 314a; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 384.

¹³⁸ Süyûtî, Müstekfî Billâh'ın dostu olan babası Kemâleddin Ebu Bekir tarafından yazılan bu ahitnamenin suretini eserlerine dercetmiştir. bkz.: Târihu'l-hulefâ, s. 511-512; Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 71.

¹³⁹ İnbâü'l-ğumr, tahkik: Şerâfeddin Ahmed, Beyrut 1986, C. IX, s. 173; Nücûm, C. XV, s. 349; el-Menhelü's-sâfi, v. 337a; ed-Dav'ü'l-lâmi', C. III, s. 269; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 384.

On yıl halifelik yaptıktan sonra hastalanarak vefat etti (2 Muharrem 855/4 Şubat 1451). Sağlığında kendisinden sonra kimin halife olacağı hakkında bir ahitnâme yazdırmamıştı. Öldüğünde yaşı herhalde 60'ın üstündeydi¹⁴⁰.

Cenaze namazında Sultan Çakmak da hazır bulundu. Hatta Sultan'ın, na'sın nakli sırasında cenaze alayı ile birlikte kabristana kadar yürüdüğü ve zaman zaman tabutun taşınmasına yardımcı olduğu kaynaklarda yazılıdır. Mezarı Meşhedü'n-Nefisî'dedir¹⁴¹.

13. *Kâim Biemrillâh* (hilâfeti 855-859/1451-1455).

Adı Hamza, künyesi Ebü'l-Bekâ'dır. Halife I. Mütevekkil Alellâh'ın halifelik yapan dördüncü oğlu olup, kendinden önceki halife Müstekfi Bilâh'ın kardeşidir. Kardeşinin 855/1451 yılında vefatını müteakip, sultanın daveti üzerine sarayda toplanan ümera, kadılar ve ileri gelenler Hamza'nın halifeliği konusunda fikir birliğine vardılar. Bu toplantıda Hamza'ya biat edilmiş ve kendisine Kâim Biemrillâh lakabı verilmiştir¹⁴².

Kâim Biemrillâh, hayatta olan kardeşlerinin en büyüğü olduğu için zamanın sultanı Zâhir Çakmak tarafından da tercih edilmiştir¹⁴³. Sultan çakmak yakalandığı hastalıktan kurtulamayacağını anlayınca, ömrünün sonunda oğlu Osman'ı sultan yapmak istemiş, hatta bunun için kendi isteğiyle saltanattan ayrılmıştı¹⁴⁴. Osman'ı sultan yapmak üzere toplanan mecliste halife saltanatı resmen ona tevcih ettiği halde, bir buçuk ay sonra hal'i işine de karışmıştır¹⁴⁵. Hatta herkesin huzurunda, Sultan Osman'ın hal'iyle beraber Atabeğ Aynal el-Alâî'nin saltanatını ilan etmiştir. Bu safhada biz halifeyi, saltanatı zorla ele geçiren Aynal'ın en büyük yardımcılardan biri olarak görüyoruz¹⁴⁶. Belki de bunun için Aynal, sultan olduktan sonra halifeye çok geniş iktâlar vermiş ve itibarını yükseltmiştir.

¹⁴⁰ Bedâiu'uz-zühûr, C. II, s. 287.

¹⁴¹ Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 71; Bedâiu'uz-zühûr, C. II, s. 287; el-Menhelü's-sâfi, v. 337a; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 385.

¹⁴² Bedâiu'uz-zühûr, C. II, s. 288; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 385.

¹⁴³ ed-Dav'ü'l-lâmi', C. III, s. 166; Bedâiu'uz-zühûr, C. II, s. 287; Târihu'l-hamîs, C. II, s. 385.

¹⁴⁴ Nücûm, C. XV, s. 453-454 ve C. XVI, s. 23 (tahkik: Cemaleddin eş-Şeyyal, F. Muhammed Şeltut, Kahire 1972); Bedâiu'uz-zühûr, C. II, s. 301.

¹⁴⁵ ed-Dav'ü'l-lâmi', C. III, s. 166; Nücûm, C. XVI, s. 35, 40 ve 44; M.C. Şehabeddin Tekindağ, "Fatihle Çağdaş Bir Memlûklü Sultanı Aynal el-Ecrud", İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi, İstanbul, 1969, Sayı 23, s. 38.

¹⁴⁶ Nücûm, C. XVI, s. 45; Bedâiu'uz-zühûr, C. II, s. 204; Asru selâtinî'l-memâlik, C. II, s. 37.

Hal böyle iken, Zâhiriyye memlûkleri Sultan Aynal'a isyan edince (859/1455) isyancılarla da birlik olmuştur. İsyân başarısızlıkla neticelenince Sultan Aynal'ın, Halife'yi bu harekettinden ötürü azarladığını biliyoruz¹⁴⁷. Bunun üzerine Halife önce kendini, sonra Sultan'ı vazifelerinden hal' ettiğini söylediye de kâdî'l-kudat Alemüddin el-Bulkûnî, Halife önce kendini hal' ettiği için sultanı hal'inin geçersiz olduğunu ileri sürdü¹⁴⁸. Böylece yeni bir cülus merasimine gerek olmadan eskisi gibi saltanatta kalan Aynal, Kâim Biemrillâh'ı yakalatıp Kale'de hapsedirdi. Bir hafta kadar sonra da İskenderiye hapisanesine sevkedildi (859/1455)¹⁴⁹. İskenderiye'de iki sene hapisanede yattıktan sonra serbest bırakıldı ve kendisine daha önce kardeşi Abbas'ın burada oturmuş olduğu evde ikamet etmesi emredildi¹⁵⁰. Birkaç yıl sonra vefat edinceye kadar serbest olarak bu evde yaşamıştır. Cenazesi İskenderiye'de öz kardeşi halife Müsta'in Billâh'ın yanına defnedilmiştir¹⁵¹. Buna göre iki kardeşten ikisi de halifelik yapmışlar, ikisi de iki kardeş olan Celâleddin el-Bulkûnî ve Alemüddin el-Bulkûnî tarafından verilen fetvalarla hal' edilerek İskenderiye'ye sürgün ve hapsedilmişler ve bir süre sonra orada serbest bırakılmışlar ve nihayet ikisi de bu şehirde vefat etmişler ve aynı yere gömülmüşlerdir¹⁵².

14. *Müstencid Billâh* (hilâfeti 859-884/1455-1479).

Adı Yusuf, Künyesi Ebü'l-Mehâsin'dir. Mısır'daki Abbâsi halifelerinin ondördüncüsü olup Halife I. Mütevekkil Alellâh'ın arka arkaya halifelik yapan beş oğlundan sonuncusudur¹⁵³. Küçük yaşta Kur'an'ı ezberlemişti. Melik Aynal zamanında kardeşi el-Kâim Biemrillâh'ın halifelikten hal'i üzerine kendisine biat edilmiş¹⁵⁴ ve Müstencid Billâh lakabını almıştır (3 Recep 859/19 Haziran 1455).

¹⁴⁷ Nücûm, C. XVI, s. 89-90 ve 194; Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 72.

¹⁴⁸ Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 72.

¹⁴⁹ Bedâiu'z-zühûr, C. II, s. 327-328; Târihu'l-Hamis, C. II, s. 385; Asru Selâtini'l-memâlik, C. II, s. 37-38.

¹⁵⁰ Târihu'l-hamis, C. II, s. 385.

¹⁵¹ ed-Dav'ü'l-lâmi', C. III, s. 166; Târihu'l-hulefâ, s. 513. Bu kaynaklardan birincisinde ölüm tarihi olarak 862/1458, ikincisinde 863 senesi verilmektedir.

¹⁵² Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 72.

¹⁵³ Bu halifeler sırasıyla: Müsta'in Billâh, II. Mu'tezid Billâh, II. Müstekfî Billâh ve Kâim Biemrillâh'tır.

¹⁵⁴ ed-Dav'ü'l-lâmi', Beyrut ts., C. X, s. 329; Târihu'l-hulefâ, s. 514; Bedâiu'z-zühûr, C. II, s. 329; Târihu'l-hamis, C. II, s. 385.

Kâdî'l-kudât Alemüddin el-Bulkûnî'nin kızıyla evli olduğu için aralarında bir akrabalık vardı¹⁵⁵. Bulkûnî'nin Halife Kâim Biemrillâh'ın hal'i işine karışmasında herhalde bu akrabalık bağının da tesiri vardır.

Yirmi beş sene süren hilâfeti esnasında genel olarak itibarı yerindeydi. Bu süre zarfında beş memlûklü sultanının cülûsuna şahit olmuş ve memleket idaresini kendilerine tevcih etmiştir.

Dımaşk Nâibi Canım-beg'in tahtı ele geçirme teşebbüsü sırasında zamanın sultanı Zâhir Hoşkadem (1461-1467) tarafından Kale'ye iskan edilmiş ve vefat edinceye kadar burada kalmıştır¹⁵⁶.

Dulkadiroğlu Şehsuvar Bey'in Haleb'e saldırması üzerine, Kayıtbay'ın toplantıya çağırılmış olduğu meclis üyeleri arasında Halife de vardı. Sultan bu mecliste ülkeyi müdafaa edebilmek için çok paraya ihtiyacı olduğunu, ancak Beytül-mâl'de buna yetecek kadar para bulunmadığını belirterek camilere ayrılmış olan vakıf mallarından bir kısmının bu iş için harcanmasını teklif etti. Kayıtbay'ın bu düşüncesine Şeyhülislâm Emînüddin el-Aksarayî'den başka karşı gelme cesaretini gösteren olmadı¹⁵⁷.

Eşref Aynal'ın oğlu el-Müeyyed Ahmed, sultan olduğu zaman Halife'ye İnbâbe köyünü iktâ olarak vermişti. Sultan Kayıtbay, bu köy ile birlikte Halife'nin tasarrufundaki Sâbûni adasına elkoymuş ve bu yerleri kendi memlûklarına vermiştir¹⁵⁸.

Hind hükümdarlarından Melik Gıyâseddin, kendinden önceki hind meliklerinin sahip oldukları yerlerde hükümdar olduktan sonra, hâkimiyetinin tanınması için Halife'ye bir elçi ve hediyeler göndererek kendisinden taklid istemiş, Halife de istenen belgeyi elçiye vermiştir (876/1471)¹⁵⁹.

Erkek evladı olmayıp, kendisinden sonrası için yeğeni Abdülaziz'i veliaht tayin etmişti. Seksen üç yaşlarında iken ölmüş (24 Muharrem 884/16 Nisan 1479) ve Meşhedü'n-Nefisi'de akrabasının yanına defnedilmiştir¹⁶⁰.

¹⁵⁵ ed-Dav'ül-lâmi', C. X, s. 330; Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 72; Bedâiu'z-zühûr, C. II, s. 327. Bulkûnî hakkında geniş bilgi için bkz.: ed-Dav'ül-lâmi', Beyrut ts., C. IV, s. 106-113.

¹⁵⁶ ed-Dav'ül-lâmi', C. X, s. 330; Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 72.

¹⁵⁷ Bedâiu'z-zühûr, tahkik: Muhammed Mustafa, Kahire 1384/1963, C. III, s. 13-14.

¹⁵⁸ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 13.

¹⁵⁹ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 65.

¹⁶⁰ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 151.

15. II. Mütevekkil Alellâh (hilâfeti 884-893/1479-1497).

Adı Abdülaziz, künyesi Ebü'l-izz'dir. Emevî ve Abbâsi halifeleri arasında Abdülaziz adında başka bir halife yoktur¹⁶¹. I. Mütevekkil Alellâh'ın torunudur. Babasının adı Yakup olup halifelik yapmamıştır. Amcası Müstencid Billâh'ın kızıyla evlenmişti. Bu evlilikten dünyaya gelen Yakup, anne-babası hâşimî olan dört halifeden biri olacaktır¹⁶².

Amcasının vefatından iki gün sonra, merhumun sağlığında vermiş olduğu ahitnâmeye uygun olarak bu göreve getirilmiştir (26 Muharrem 884/19 Nisan 1479). Zaten bu tarihte Abbasoğulları arasında halifelik için kendisinden daha uygun bir kimse de yoktur. Dolayısıyla sultan ve ümerâ oybirliğiyle kendisini halife yapmışlardır. Biat merasiminden sonra Müstâiz Billâh lakabını almak istediye de Mütevekkil Alellâh lakabında karar kılındı¹⁶³. Halife olduğunda altmış iki yaş civarındaydı. Annesi sultan memlûklerinden Makbul'ün kızıdır¹⁶⁴.

Halife olduğu gün Müstencid Billâh'ın Kale'de, sultanın ikâmetgahnın yakınında bulunan dairesine yerleşti. 889/1484 senesinde Kale içinde, büyük maddi kayıplara neden olan ve üç gün süren bir yangın çıkar. Bu âfet dolayısıyla Sultan Kayıtbay'ın çok canı sıkılır. Bu sırada yangının, halifenin kaldığı evin mutfağından çıktığı söylentisi ortaya çıkınca Kayıtbay, Halife'den derhal Kale'yi terk edip şehre gitmesini emreder. Halife de aile fertleriyle birlikte Kale'den ayrılmak zorunda kalır¹⁶⁵. Uzun yıllar şehirde oturan halife, ancak Nâsirüddin Muhammed zamanında Kale'ye döner¹⁶⁶.

Çukurova'daki nüfuz mücadelesi dolayısıyla sultan Kayıtbay'ın II. Bayezid'e gönderdiği elçi heyetiyle birlikte halife Mütevekkil de Bayezid'e bir taklid¹⁶⁷ ve iki taraf arasındaki fitne ateşinin söndürülmesini temenni eden bir mektup göndermişti (890/1485)¹⁶⁸.

Halife Mütevekkil, meşhur Celâleddin es-Süyûtî ile samimiydi. Bunun da tesiriyle Süyûtî'yi birden bire, kadılarından dilediğini bir göreve getirme,

¹⁶¹ Buna göre Osmanlı Sultanı Abdülaziz, aynı zamanda bu adı taşıyan halifelerin ikincisi oluyor.

¹⁶² ed-Dav'ü'l-lâmi', Beyrut ts., C. IV, s. 236.

¹⁶³ Hüsnü'l-muhâdara, C. II, s. 72.

¹⁶⁴ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 151-152.

¹⁶⁵ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 300-301.

¹⁶⁶ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 338.

¹⁶⁷ Halife tarafından verilen ve bir müslüman hükümdarın bağımsızlığını tanıdığını gösteren belge.

¹⁶⁸ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 215.

dilediğini de azletme yetkisiyle mücehhez olarak başkadılık görevine tayin ediverdi (902/1496). Bu tayinden rahatsız olan kadılar, sultan varken halifenin böyle bir tayin yapma hakkının bulunmadığını söyleyerek ileri geri konuşmaya başladılar. Bu olumsuz gelişmeler üzerine Halife, vermiş olduğu görevi Süyûtî'den geri almak zorunda kaldı¹⁶⁹.

Sultan Nâsirüddin Muhammed'e isyan eden Kansu Hamsemie, Halife'yi de bu işe bulaştırmış ve Halife, Sultan'ın hal'i için gerekli şer'î formaliteleri yerine getirmişti. Ancak isyan başarısızlıkla neticelenince Mütevekkil, Sultan'a ikinci kez biat etmek zorunda kalmıştır (902/1497)¹⁷⁰. Bundan dört beş ay kadar sonra Halife, Sultan'ın Ramazan Bayramını tebrik etmek için gittiğinde Sultan tarafından kabul edilmemiştir¹⁷¹. Bunda, herhalde yukarıdaki hadisenin de rolü vardır.

Ondokuz yıl halifelik ettikten sonra 30 Muharrem 903 (28 Eylül 1497) tarihinde vefat etmiş ve Meşhedü'n-Nefisi yakınında, halifelerin gömüldüğü kubbeli mekana defnedilmiştir¹⁷². Ölümünden önce oğlu Yakub'u veliyaht tayin etmişti.

16. *Müstemsik Billâh* (hilâfeti 903-914/1497-1508).

Adı Yakup, künyesi Ebü's-sabr'dır. Yakup adını taşıyan tek halifedir. Hem babası hem annesi haşimîdir¹⁷³. Babası halife II. Mütevekkil Alel-lâh'tır. Annesi ise halife II. Müstekfi Billâh'ın kızıdır¹⁷⁴.

Önceden veliyaht tayin edildiği için, babasının ölümünü müteâkip kendisine biat edilmiştir (903/1497). Amcazâdesi Halil, Yakup'un gözünün iyi görmediğinden bahisle kendisi halife olmak istemişse de Sultan ve diğer erkân Halil'e iltifat etmeyip¹⁷⁵ Yakub'un halife olmasını uygun

¹⁶⁹ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 339.

¹⁷⁰ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 342 ve 345.

¹⁷¹ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 361.

¹⁷² Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 379.

¹⁷³ Abbâsî halifelerinin babaları mutlaka haşimî olduğu halde, anneleri ekseriyetle yabancıdır. Anne ve babası haşimî olan yalnız dört halife biliyoruz. Onlar da: Hz. Ali, oğlu Hz. Hasan, Harun Reşid'in oğlu Muhammed el-Emin ve Müstemsik Billâh'tır (Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 379).

¹⁷⁴ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 379.

¹⁷⁵ Halil'in babası halife olmadığı için Sultan, "hilâfete ancak babası halife olan gelir" diyerek tercihini Yakub'dan yana yapmıştır (Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 380). Bu Halil, ömrü boyunca halife olma arzusunu içinde taşımış ve yetmiş yaşlarında bu arzusuna ulaşamadan vefat etmiştir (Bedâiu'z-zühûr, tahkik: Muhammed Mustafa, Kahire 1379/1960, C. IV, s. 360-361).

görmüşlerdir. Süyûti tarafından kendisine Müstemsik Billâh lakabı verilmiştir ki bu lakabı taşıyan bir başka halife yoktur. Halife olduğunda elli yaşlarındaydı¹⁷⁶. Şehirde kendi evinde oturuyordu. Sultan Canbolat'ın gerekli görmesi üzerine Kale'ye taşındı¹⁷⁷.

Tomanbay, Sultan Canbolat'a isyan ederek, halifenin biatına ihtiyaç duymaksızın kendisini Şam'da sultan ilan etmiş ve Melik Âdil lakabını almıştı (906/1501)¹⁷⁸. Mısır'ı ele geçirince de, Halife Müstemsik kendisine biat etmesine rağmen Halife'yi Kale'den tekrar kendi evine göndermiştir (906/1501)¹⁷⁹.

Sultan olmaya zorla razı edilen Gavri'nin biat merâsiminde bulunmuş ve Gavri'ye asla ihanet etmeyeceklerine dair ümerâya Kur'ân (Mushaf-ı Osmâni) üzerine yemin ettirmiştir (907/1501)¹⁸⁰.

H. 914 Şabanında amcazâdesi Halil, kendisi halife olabilmek için Sultan'ın huzurunda Halife'nin gözlerinin iyi görmediğini, tekrar söz konusu edince Sultan, Halil'e hak vermiş ve Müstemsik'in halife olarak kalmasının doğru olmayacağını söylemiştir. Bunun üzerine Halife, oğlu Muhammed'in halife olmasını vasiyet ederek kendini azletmek zorunda kalmıştır (914/1508)¹⁸¹. Böylece Müstemsik'in on bir sene süren ilk hilafeti sona ermiş oldu.

Bundan sonra sâbık halife, kendi evinde, içine kapanık ve gözden uzak bir hayat yaşamaya başlamıştır. Hatta halktan hiç kimseyle bir araya bile gelemiyordu. Bu durum Sultan Gavri, Müstemsik'in cuma namazına gitmesine ve halkın içine karışmasına izin verinceye kadar devam etmiştir (917/1512)¹⁸². Bu tarihten itibaren, Sultan Gavri'nin Osmanlılara karşı Suriye seferine çıkmasına kadar rahat bir hayat sürmüştür.

Sultan Gavri Suriye seferine çıkarken Halife Mütevekkil Alellâh'ı da yanında götürmüştü. Halife Mütevekkil sefere çıkmadan önce babası Müstemsik'i, halifelikle ilgili işleri dahil her konuda mutlak vekil tayin etmişti. Merc-i Dâbık savaşında Sultan'ın ölümü ve halifenin esir düşmesini

¹⁷⁶ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 380.

¹⁷⁷ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 439.

¹⁷⁸ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 453.

¹⁷⁹ Bedâiu'z-zühûr, C. III, s. 474.

¹⁸⁰ Bedâiu'z-zühûr, C. IV, s. 18.

¹⁸¹ Bedâiu'z-zühûr, C. IV, s. 139-140; Asru selâtini'l-memâlik, C. II, s. 43-44.

¹⁸² Bedâiu'z-zühûr, C. IV, s. 252.

müteâkip elindeki vekâlete binâen, Müstemsik'in ikinci kez halife olduğunu görüyoruz (922/1516)¹⁸³. Bu ikinci hilâfeti, oğlu Mütevekkil'in Osmanlıların kontrolünde, Ridâniye zaferinden sonra Kahire'ye dönüşüne kadar devam etmiştir.

Yavuz Sultan Selim, yaşlı olduğu için Müstemsik Billâh'ı İstanbul'a sevketmemiştir. 927/1521 yılında vefat etmiş ve Seyyide Nefise mezarlığına defnedilmiştir¹⁸⁴.

17. III. Mütevekkil Alellâh (hilâfeti 914-922/1508-1516).

Mısır'daki Abbâsi halifelerinin sonuncusudur. 870/1465-6'da dünyaya gelmiş olup asıl adı Muhammed'dir. Halife Müstemsik Billâh Yakub'un oğludur. Yaşlılığını ileri sürerek babasının kendi kendini halifelikten azil ve oğlu Muhammed'i veliaht tayin etmesi üzerine Sultan Gavri tarafından bu makama getirilmiştir (914/1508). Buna karşılık hilâfeti ele geçirmek için önceden beri uğraşan, babasının amcazâdesi Seydi Halil bu amacına ulaşmamıştır. Yeni halifeye dedesi Abdülaziz gibi Mütevekkil Alellâh lakabı verilmiştir. Mısır halifeleri arasında babası hayatta iken bu makama gelen tek halifedir¹⁸⁵.

Hind hükümdarlarından Mahmud Şah'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Muzaffer şah bulunduğu yerde hakimiyetinin tasdiki için halifeye elçi göndermişti¹⁸⁶.

Seydi Halil için ayırdığı tahsisatı, Halil'in ölümünden sonra, onun oğulları Ebu Bekir ve Ahmed'den esirgeyerek kendi oğlu Harun'a vermesi Ebu Bekir ve Ahmed tarafından sultana şikayet edilmişse de, Sultan halifeden yana çıkmış ve kendilerinden halifeye tâbi olmalarını istemiştir (920/1514)¹⁸⁷.

Sultan Gavri'nin Osmanlılarla yaptığı Merc'i Dâbık savaşıyla neticelenen seferine iştirak eden Mütevekkil Alellâh mağlubiyetten sonra kaçamamış ve Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî kadılarıyla beraber Haleb'de Sultan Selim'in merhametine sığınmıştır. Rivayete göre Sultan, Mütevekkil'e kendisini asıl memleketleri olan Bağdat'a îade edeceğini söylemiş ve kaçmasını diye gözetim altına almıştır (922/1516)¹⁸⁸.

¹⁸³ Bedâiu'z-zühûr, tahkik: Muhammed Mustafa, Kahire 1380/1961, C.V, s. 104-105.

¹⁸⁴ Bedâiu'z-zühûr, C.V. s. 389-390.

¹⁸⁵ Bedâiu'z-zühûr, C. IV, s. 140-141.

¹⁸⁶ Bedâiu'z-zühûr, C. IV, s. 287.

¹⁸⁷ Bedâiu'z-zühûr, C. IV, s. 363-364.

¹⁸⁸ Bedâiu'z-zühûr, C. V, s. 74 ve 77.

Ridâniye zaferinden sonra, halkın can ve malına dokunulmayacağını bildirmek üzere Sultan Selim tarafından Kahire'de vazifelendirilmiş (23 Ocak 1517)¹⁸⁹ ve Mısır'da hatırı sayılır kişilerden olmuştur. Hatta ümerâdan bazıları da dahil pek çok kimse onun evine sığınmışlardı¹⁹⁰. Fakat bu durum çok uzun sürmemiş ve bir emniyet tedbiri olarak amcazadeleriyle beraber İstanbul'a sevk edilmiştir (Haziran 1517)¹⁹¹.

İstanbul'da bir süre daha kendisine değer verilen Mütevekkil, sefihane bir hayat sürdürdüğü ve kendisine emanet edilen devlet mallarını gasbettiği gerekçesiyle şikayet edilince gözden düşmüş ve Yedikule'de hapsedilmiştir¹⁹². Sultan Selim'in vefatına kadar burada hapis yatan Mütevekkil, Sultan Süleyman'ın cülusundan sonra serbest bırakılmış ve kendisine günlük 60 dirhem para tahsis edilmiştir¹⁹³. Daha sonra kendi isteğiyle Mısır'a dönmüş ve 950/1543 yılında vefat edinceye kadar burada kalmıştır¹⁹⁴.

Halifeliğin Yavuz Sultan Selim'e devir ve teslimi gibi bir olaydan çağdaş kaynaklar hiç bahsetmemektedirler. Bu husustaki rivayetler, 18. yüzyıl sonlarından itibaren batılı tarihçilerin eserlerinde yer almaya başlamıştır¹⁹⁵. Corci Zeydan da, Mısır dönüşü İstanbul'a getirilen Ezher uleması ile Türk alimlerinin yaptıkları bir toplantıda, Yavuz'un halifeliğini tensip ve tasdik ettiklerini ve Padişah'a hilâfet kılıcını Eyüp Camiinde merasimle kuşattıklarını yazıyor¹⁹⁶. Böyle bir merasimin yapılıp yapılmadığı meselesi bir yana, kesin olan şey Mısır'ın fethiyle beraber hilâfetin Osmanlılara geçmiş olmasıdır.

¹⁸⁹ Bedâiu'z-zühûr, C.V, s. 147.

¹⁹⁰ Bedâiu'z-zühûr, C.V, s. 157-158.

¹⁹¹ Bedâiu'z-zühûr, C.V, s. 184-185; İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihi", TTK Yayını, 4. baskı, Ankara 1983, C. II, s. 293.

¹⁹² Bedâiu'z-zühûr, C.V, s. 352-353; Osmanlı Tarihi, C. II, s. 294.

¹⁹³ Bedâiu'z-zühûr, C.V, s. 365.

¹⁹⁴ ez-Zirikli, "el-A'lâm", III. baskı, C. VIII, s. 20.

¹⁹⁵ T.W. Arnold, "Halife" mad., İslâm Ansiklopedisi, C. V/1, s. 151.

¹⁹⁶ Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi, çev.: Zeki Megâmiz, İstanbul 1328, C. I, s. 104. Hilâfetin Osmanlılara geçişiyle ilgili çeşitli rivayetleri nakledip değerlendirdikten sonra böyle bir merasimin yapılmadığını ileri süren bir araştırma için bkz.: N. Ahmet Asrar, "Hilâfetin Osmanlılara geçişi ile ilgili rivayetler", çev.: S. Tülücü, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 22, İstanbul 1983, s. 91-100.

SONUÇ

Moğolların Bağdad'ı işgal edip (1258) halife Musta'sım'ı katletmeleriyle Bağdad Abbâsi halifeliği son bulmuştu. Abbâsi hânedanına mensup olup canlarını kurtarabilenlerin de kendi başlarına yapabilecekleri bir şey yoktu. Bu sırada Eyyûbilerin yerini alan Memlûklüler devleti Moğollara karşı koyabilecek durumda olmasına rağmen on yaşına bile girmemiş ve varlığını henüz meşru bir zemine oturtamamış genç bir devletti. Kahire'yi yeniden ele geçirme ümidini taşıyan Eyyûbi prensleri ve taraftarlarının gözünde ise Memlûklü sultanları köle asıllı birer gasıp durumunda idiler. Kendilerini bu töhmetten kurtarabilmeleri için Memlûklü sultanlarının birşeyler yapmaları gerekiyordu. Harezmi'den başlayarak Suriye'ye kadar bütün İslâm topraklarını engel tanımadan çığneyip gelmiş olan Moğollara karşı kazanabilecekleri bir zafer kendilerini isbat etmeye yeterdi. Nitekim Eyyûbilerin teslimiyetçi bir tavır takınmalarına karşılık Sultan Kutuz'un Moğolları Aynu Calût savaşında yenmesi (1260) Memlûklülerin bu kusurlarını gizleyen bir örtü vazifesi görmüştür. Sultan Baybars'ın Mısır'a gelmekte olduğunu duyduğu Abbâsi hânedanından Ebü'l-Kasım Ahmed'i karşılayıp halife ilan etmesi de (1261) aynı sebebe bağlanabilir. Zira Sultan Baybars'ın bu icraatıyla Memlûklüler, hem fiilen egemen oldukları Mısır'ın meşru sahipleri olmuşlar hem de halifenin şahsında bütün müslümanların hâmilîği rolünü üzerlerine almışlardır. Diğer bir ifadeyle Sultan Baybars, içte saltanat iddiasına kalkışması muhtemel kişilere karşı etkili bir müdafaa silahı elde etmiş olduğu gibi dış siyasette kullanabileceği bir vasıtaya da kavuşmuş oluyordu.

İlk iki halifenin isimlerinin, sultanlarınkı ile birlikte hutbelerde ve paralarda yer almasına ilişkin kayıtlar, memleket idaresinde halifelerin etkili olduğunu düşündürebilir. Fakat halifeler, genelde dîni bir lider olmaktan ileri gidememişlerdir. İçlerinden devlet işleriyle yakından ilgilenmeye kalkışanların hapis, azil veya sürgün edildikleri bilinmektedir. Öte yandan toplantılarda, törenlerde ve çoğu zaman askerî seferlerde sultanla beraber bulunurlardı. Fakat siyasi otorite her zaman için sultanın ve güçlü emirlerin elindeydi. Şahsında hilâfet ve saltanatın birleştiğine şahid olduğumuz Müsta'in Billâh zamanında bile durum pek farklı değildi. Buna göre Memlûklülerde dîni yetkilerle siyasi yetkilerin ayrılmış olduğu anlaşılmaktadır. Hutbelerde halifenin adının okunması ise halifelik makamına karşı duyulan geleneksel saygıyla açıklanabilir.

Mısır Abbâsi halifeleri Memlûklü sultanlarına saltanatı tevcih ettikten başka, kendilerinden saltanat menşuru isteyen diğer müslüman sultanlara da istedikleri menşuru gönderirlerdi. Bu durum, halifenin manevî nüfuzunun İslâm âleminde tanınmış olduğunu göstermektedir. Fazla bir beklentisi olmadığı halde Yıldırım Bayezid bile halife I. Mütevekkil Alellâh'tan menşur almıştı. 15. yüzyılın sonlarına doğru, Hind hükümdarlarından Melik Gıyâseddin'in, Müstencid Billâh'tan menşur isteyip alması (1471) ve Çukurova'daki nüfuz mücadelesi sırasında, halife II. Mütevekkil Alellâh'ın II. Bayezid'e taklid göndermesi de (1485) Memlûklülerin sonuna kadar bu nüfuzun devam ettiğini düşündürmektedir. Hind hükümdarlarından Muzafer Şah'ın III. Mütevekkil'den (1508-1516) menşur istemesi bu hususta rastlayabildiğimiz en son örnektir.

Halifelik çoğu zaman önceden veliaht tayin edilmek suretiyle Abbâsi hânedanı üyelerinden birine intikal ediyordu. Mısır'daki 17 halifeden beşi kendisinden önceki halifenin oğlu, altısı da kendinden öncekinin kardeşidir. Az da olsa bazı halifeler veliaht tayin etmeden vefat etmişler veya tayin edilen veliahtların halifeliği sultan tarafından engellenmiştir. Böyle durumlarda sultan yine aynı soydan bir başkasını halife tayin etmek durumundaydı. Zaten Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethine kadar halifelik Arap milletinden dışarı çıkmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- AHMED CEVDET PAŞA, "Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ", C. II, Bedir Yayınevi, İstanbul 1977.
- ARNOLD, T.W., "Halife", İslâm Ansiklopedisi, C. IV, s. 148-155.
- BEDREDDİN EL-HASAN B. HABİB EL-HALEBÎ, "Dürretü'l-eslâk fî devleti'l-etrâk", Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi No: A. 3011.
- CORCI ZEYDAN, "Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi", C. I, çev.: Zeki Megâ-miz, İstanbul 1328.
- ED-DİYÂRBEKRÎ (HÜSEYİN B. MUHAMMED B. EL-HASAN), "Târihu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefis", C. II, Beyrut ts.
- EBÛL-FİDÂ, "el-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer", Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No: A. 2933.
- HASAN İBRAHİM HASAN, "Siyâsi, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi", C. II, çev.: İ. Yiğit, S. Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1986; C. V, çev.: İ. Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1986.
- HATİPOĞLU, MEHMED SAİD, "Hilâfetin Kureyşliliği", A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı XXIII, s. 121-213.
- HİTTİ, PHİLİP K., "Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi", C. III, çev.: Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980.
- İBN HACER (Şihâbüddin Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî), "ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mietî's-sâmine", C. I-II, tahkik: Muhammed Seyyid Câdü'l-Hak, II. baskı, Kahire 1385/1966.
- "İnbâü'l-ğumr fî ebnâî'l-'umr", C. I, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih No: 4190; C. I, II, V, tahkik: Muhammed Abdülhamid Han, II. baskı, Beyrut 1986; C. VIII, tahkik: Seyyid Abdülvehhab el-Buhâri, II. baskı, Beyrut 1986; C. IX, tahkik: Şerafeddin Ahmed, II. baskı, Beyrut 1986.
- İBN HALDÛN, "Mukaddime", C. I, çev.: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1982.
- "Târihu İbn Haldûn (el-'İber)", C. III, Beyrut 1971.
- İBN İYAS (MUHAMMED B. AHMED), "Bedâiu'z-zühûr fî vekâi'i'd-dühûr", C. I-V, tahkik: Muhammed Mustafa, Kahire 1960-1983.
- "Cevâhirü's-sülûk fî emri'l-hulefâi ve'l-mülûk", Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No: A. 3026,

- İBN KESİR (EBÜ'L-FİDÂ), "el-Bidâye ve'n-nihâye", C. VII, IX, XII, XIII, XIV, Beyrut-Riyad 1966.
- İBN TAGRİBİRDÎ (Yusuf b. Tagribirdî el-Atabekî Cemâleddin Ebü'l-Mehâsin), "el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi", Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No: A. 3018; C. I, II, tahkik: M. Muhammed Emin, Kahire 1984.
- "en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire", C. VII, Kahire ts.; C. XIII, tahkik: F. Muhammed Şeltut, Kahire 1970; C. XIV, tahkik: C. Muhammed Muharriz, F. Muhammed Şeltut, Kahire 1971; C. XV, tahkik: İbrahim Ali Tarhan, Kahire 1971; C. XVI, tahkik: Cemaeddin eş-Şeyyal, F. Muhammed Şeltut, Kahire 1972.
- "Kitâbu Mevridî'l-letâfe fi men veliye's-saltanate ve'l-hilâfe", Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih No: 4504.
- İBNÜ'L-ESİR, "el-Kâmil fi't-târih", C. III, IV, X, Beyrut 1965-1966.
- İBNÜ'L-VERDÎ, "Târihu İbni'l-Verdî (Tetimmetü'l-muhtasar fi ahbâri-l-beşer)", C. II, Kahire 1285.
- KAFESOĞLU, İBRAHİM, "Harezşahlar Devleti Tarihi", II. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1984.
- KALKAŞANDÎ (EBÜ'L-ABBAS AHMED B. ALİ), "Meâsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe", C. II, tahkik: Abdüssettar Ahmed Ferrac, II. baskı, Kuveyt 1985.
- "Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ", C. III, Kahire ts.
- KAYAOĞLU, İSMET, "İslâm Kurumları Tarihi", A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını, II. baskı, Ankara 1985.
- KÖPRÜLÜ, FUAD, "Hârizşahlar", İslâm Ansiklopedisi, C. V/1, s. 265-296.
- Mahmud Rızk Selim, "Asru Selâtini'l-memâlik", C. II, II. baskı, Kahire 1965.
- MAHMUD ŞÂKİR, "et-Târihu'l-İslâmi", C. VII, II. baskı, Beyrut 1405/1975.
- EL-MAKRİZİ (AHMED B. ALİ EL-MAKRİZİ), "Kitâbü's-sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk", C. I-II, tahkik: Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1942-1971; C. III-IV, tahkik: S. Abdülfettah Âşur, Kahire 1970-1972.
- EL-MÂVERDİ (EBÜ'L-HASAN ALİ B. MUHAMMED B. HABİB), "el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye", II. baskı, Mısır 1386/1966.
- EL-MES'ÛDİ (EBÜ'L-HASAN ALİ B. EL-HÜSEYİN B. ALİ EL-MES'ÛDİ), "Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher", C. II, tahkik: M. Muhammed Gamîha, Beyrut 1406/1986.

- MUSIL, A., "Eyle", İslâm Ansiklopedisi, C. IV, s. 420-421.
- N. AHMET ASRAR, "Hilâfetin Osmanlılara Geçişiyile İlgili Çeşitli Rivayetler" çev.: Süleyman Tülücü, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 22, İstanbul 1983, s. 91-100.
- ES-SEHÂVÎ (Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvi), "ed-Dav'ü-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi", C. III-IV, X, Beyrut tarihsiz.
"et-Tibrü'l-mesbûk fi zeyli's-sülûk", C. I, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya No: 3113.
- SEYYİD EMİR ALİ, "Musavver Târih-i İslâm", C. I, çev.: M. Rauf, İstanbul 1330.
- SPULER, BERTOLD, "İran Moğolları", çev.: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayını, II. baskı, Ankara 1987.
- ES-SÜYÛTÎ (ŞEYH CELÂLEDDİN ES-SÜYÛTÎ), "Hüsnu'l-muhâdara fî ahhâri Mısır ve'l-Kâhira", C. II, Kahire 1321.
"Târihu-l'hulefâ", Kahire 1371/1952.
- TEKİNDAĞ, M.C. ŞEHABEDDİN, "Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı", İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayını, İstanbul 1961.
"Fatih'le Çağdaş Bir Memlûklü Sultanı Aynal el-Ecrud", İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi, Sayı 23, İstanbul 1969.
- ŞEŞEN, RAMAZAN, "Selâhaddin Eyyûbi ve Devlet", Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Osmanlı Tarihi", C. II, Türk Tarih Kurumu Yayını, 4. baskı, Ankara 1983.
- ÜNER, M. ORHAN, "Memlûklularda Dinî ve Adli Kurumlar", Doçentlik tezi, Erzurum 1978.
- Zetterstéen, K.V.,
"Abbasiler", İslâm Ansiklopedisi, C. I, s. 18-22.
"Müstasım", İslâm Ansiklopedisi, C. VIII, s. 832.
"Nâsir", İslâm Ansiklopedisi, C. IX, s. 87-90.
- ZİRİKLİ, "el-A'lâm", C. VIII, III. baskı, baskı yeri ve tarihi yok.

MISIR'DA ABBÂSİ HALİFELERİ
(Şecere Cedveli)

1) *Mustansır
Billâh*

2) *I. Hâkim Biemrillâh*

